

CATASTROFE

MAX
HASTINGS
CATASTROFE

EUROPA
IN OORLOG
1914

Vertaald uit het Engels
door het Bookmakers vertalersteam

HOLLANDS DIEP
AMSTERDAM
2022

Voor PENNY, die het echte werk doet.

Oorspronkelijke titel: *Catastrophe. Europe Goes to War 1914*
Oorspronkelijk uitgegeven door: William Collins, 2013
© Max Hastings, 2013
© Vertaling uit het Engels: Bookmakers vertalersteam, 2014
© Nederlandse uitgave: De Bezige Bij, 2014
© Nederlandse heruitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2022
© Omslagfoto: Getty Images
Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Utrecht
Typografie: Karakters, Gent
Foto auteur: © Press Association

ISBN 978 90 488 5278 9
ISBN 978 90 488 5279 6 (e-book)
NUR 680

www.hollandsdiep.nl
www.overamstel.com

OVERAMSTEL
uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inleiding 9
Chronologie 1914 18
De indeling van legers in 1914 20
Proloog: Sarajevo 21

1

**'EEN GEVOEL DAT ER IETS
STAAT TE GEBEUREN'** 35

Verandering en verval 35
Strijdplannen 65

2

BERGAF RICHTING OORLOG 85

Oostenrijk dreigt 85
Rusland reageert 101
Duitsland marcheert 126
Londen besluit 138

3

**'HET SCHITTERENDE
SCHOUWSEL
VAN EEN WERELD
DIE IN BRAND VLIEGT'** 161

Verplaatsing 161
Hartstocht 170
Vertrek 189

4

**HET DRAMA
AAN DE DRINA** 203

5

**DE DOOD MET
VAANDEL EN TROMPET** 229

De uitvoering van Plan XVII 229
'De Duitse beesten' 262
Lanrezac tegenover Schlieffen 270

6

DE BRITTEN VECHTEN 277

Bergen (Mons) 277

Le Cateau: 'Wat de lol hiervan is,
ik weet het niet' 301

7

DE TERUGTOCHT 325

8

**TANNENBERG:
'WEE, HOEVEEL
DUIZENDEN LIGGEN DAAR
TE BLOEDEN!'** 349

9

HET UUR VAN JOFFRE 383

Parijs in het nauw gedreven 383

Sir John raakt wanhopig 388

Een kiem van hoop 398

10

**VON MOLTKE'S
AARTSVIJAND** 417

De Marne 417

'Een patstelling in ons voordeel' 452

11

**'ARME DONDERS
OP HUN SCHEPEN,
ZE VOCHTEN
ALS KERELS'** 469

12

**DRIE LEGERS
IN POLEN** 507

13

**'HEB JE OOIT
MET HEM GEDANST?'** 537

Thuisfronten 537

Nieuws en misbruik 566

14

**VLAK LAND,
OPEN LUCHTRUIM** 575

Churchills avontuur 575

'Uitvindingen van de duivel' 591

15

**IEPER:
'IETS DAT VOLKOMEN
HOPELOOS WAS'** 601

16

**'DE OORLOG
WORDT DE GESEL DER
MENSHEID'** 643

Polen 643

De laatste triomf van de Serviërs 657

17

MODDERLEVEN 665

18

**STILLE NACHT,
HEILIGE NACHT** 697

Verantwoording 727

Lijst van illustraties 729

Lijst van kaarten 731

Noten en verwijzingen 733

Literatuur 749

Register 759

In 1910 gaf Henry Wilson als commandant van de stafschool van het Britse leger een inschatting van de kans op een Europese oorlog en stelde dat de enige verstandige keuze voor Groot-Brittannië was met Frankrijk een bondgenootschap aan te gaan tegen Duitsland. Een student waagde het tegen hem in te gaan en zei dat een algehele vuurstorm alleen door 'onvoorstelbare stupiditeit van de kant van staatslieden' aangestoken kon worden. Wilson lachte hem uit: 'Ha! Ha! Ha! Onvoorstelbare stupiditeit, dat is precies wat u voor uw kiezen zult krijgen.'¹

'We maken ons op om een lange tunnel
vol bloed en duisternis binnen te gaan.'

André Gide, 28 juli 1914²

Een ambtenaar van het Russische ministerie van Buitenlandse Zaken zei de Britse militair attaché: 'Jullie soldaten mogen jullie handen dichtknijpen dat we zo'n mooie oorlog voor jullie hebben geregeld'. De Brit antwoordde: 'Laten we eerst maar even afwachten of het wel zo'n mooie oorlog wordt.'³

INLEIDING

Winston Churchill schreef naderhand: ‘Geen enkele fase van de Grote Oorlog valt qua belang te vergelijken met de opening. De weloverwogen, geruisloze samentrekking van gigantische strijdmachten, de onzekerheid over hun bewegingen en posities, het aantal onbekende en onkenbare feiten maakten de eerste botsing tot een nimmer meer overtroffen drama. Evenmin was er in de oorlog enige andere periode waarin de algemene strijd op zo grote schaal werd aangegaan, waarin de slachting zo snel plaatsvond of de inzet zo hoog was. Bovendien waren in het begin onze vermogens tot verbazing, afschuw en opwindning nog niet dichtgeschroeid en verkoold in het jarenlange ovenvuur.’¹ Dat alles was waar, al zullen weinigen van zijn mededeelnemers van die ontzagwekkende gebeurtenissen ze met zoveel smaak hebben verwelkomd.

De meest courante visie op de oorlog in onze eigen eenentwintigste eeuw wordt gedomineerd door beelden van loopgraven, modder, prikkeldraad en dichters. Vrij algemeen wordt aangenomen dat de eerste dag van de Slag om de Somme van 1916 de bloedigste dag van het hele conflict is geweest. Dat is niet het geval. Het Franse leger dat in augustus 1914 onder een stralende zon optrok in een maagdelijk pastoraal landschap, dicht opeengepakt in hun blauwe overjassen en rode pantalons, aangevoerd door officieren op hun strijdrossen, met wapperende banieren en tromgeroffel, ging veldslagen aan die in niets leken op de slagen die later zouden volgen, maar die toch een verschrikkelijker tol eisten. Er is geen eenstemmigheid over de Franse verliezen, maar de meest betrouwbare schattingen stellen die op ruim een miljoen* alleen al in de vijf maanden oorlog in 1914, onder wie 329.000 doden. Een soldaat wiens compagnie zijn eerste gevecht aanging met tweeëntachtig man, had eind augustus nog maar twee levende en niet-gewonde kameraden over.

De Duitse verliezen gedurende diezelfde periode beliepen 800.000, onder wie driemaal zoveel doden als gedurende de gehele Frans-Pru-

---

* Met de term ‘verliezen’ bedoel ik gedode, vermiste, gewonde of krijgsgevangenen gemaakte militairen.

sische Oorlog. Dit aantal vormde ook een hoger verliespercentage dan in enige andere periode van de oorlog. De Britten vochten in augustus in twee slagen die zijn opgenomen in hun nationale mythologie, in Bergen en Le Cateau. In oktober raakte hun kleine krijgsmacht verwickeld in de drie weken durende nachtmerrie van de eerste Slag om Ieper. De linie bleef op het nippertje in stand, met meer Franse en Belgische bijstand dan chauvinisten willen erkennen, maar van het oude Britse leger rust een groot deel voor eeuwig op de begraafplaatsen in die regio, want gedurende die drie weken in 1914 kwamen viermaal zoveel Britse soldaten om als gedurende de drie jaar van de Boerenoorlog. In het oosten hadden de zojuist gemobiliseerde Russische, Oostenrijkse en Duitse soldaten hun oogstrijpe velden, winkels en werkplaatsen nog maar een paar weken verlaten of ze ontmoetten elkaar in gigantische veldslagen. Het nietige Servië bracht de Oostenrijkers een serie nederlagen toe die het Habsburgse Rijk op zijn grondvesten deed schudden, en de strijd met de Serviërs en de Russen had het Rijk tegen Kerstmis 1,27 miljoen verliezen gekost, een derde deel van de gemobiliseerde strijdmacht.

Veel boeken over 1914 zijn ofwel beperkt tot een beschrijving van de politieke en diplomatieke draaikolk waaruit in augustus de legers kwamen bovendrijven, ofwel tot de verslaggeving van de militaire actie. Ik heb geprobeerd die twee lijnen samen te brengen om de lezer althans enkele antwoorden te bieden op de ontzaglijke vraag: ‘Wat is er in 1914 met Europa misgegaan?’ Ik beschrijf in de eerste hoofdstukken hoe de oorlog begon. Voor de tijd daarna heb ik nagegaan wat er op de slagvelden en achter het toneel gebeurde totdat de strijd met het naderen van de winter in een impasse raakte en het karakter aannam dat hij in grote mate zou behouden tot de laatste fase in 1918. De keuze om mijn relaas te beëindigen met Kerstmis 1914 is arbitrair, maar ter rechtvaardiging kan ik me beroepen op het citaat van Churchill dat stelt dat de openingsfase van het conflict zo uniek van aard was dat ze met recht afzonderlijk kan worden beschouwd. Een aantal bredere beschouwingen heb ik bewaard voor mijn afsluitende hoofdstuk.

Het uitbreken van deze oorlog is terecht beschreven als de meest complexe samenloop van gebeurtenissen in de geschiedenis, veel moeilijker te begrijpen en te verklaren dan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, de Russische Revolutie of de Cubaanse raketencrisis. De hoofdrol in dit deel van het verhaal wordt onvermijdelijk

gespeeld door de staatslieden en generaals die het hebben laten gebeuren, door de schaduwgevechten tussen de Triple Alliantie — Duitsland en Oostenrijk-Hongarije, met Italië op de reservebank — en de Triple Entente van Rusland, Groot-Brittannië en Frankrijk.

In Groot-Brittannië heerst momenteel op brede schaal de overtuiging dat de oorlog zo vreselijk was dat de merites van de doelen waarvoor de strijdende partijen vochten er eigenlijk niet toe doen; je zou het de *Blackadder*-visie op de geschiedenis kunnen noemen. Dat lijkt me onjuist, nog los van Cicero's opvatting dat de oorzaken van gebeurtenissen belangrijker zijn dan de gebeurtenissen zelf. De wijze historicus Kenneth O. Morgan, een conservatief noch een revisionist, heeft in 1996 een sterke uiteenzetting gegeven over het culturele erfgoed van de twee wereldoorlogen, waarin hij stelde dat 'de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog in 1920 is gekaapt door de critici'. De meest prominente van die critici was John Maynard Keynes, een harts-tochtelijk sympathisant van Duitsland, die fel ageerde tegen de veronderstelde onrechtvaardigheid en dwaasheid van het Verdrag van Versailles van 1919, zonder ook maar een ogenblik stil te staan bij de vraag wat voor vrede Europa zou hebben beleefd als die was bepaald door een triomferend *Kaiserreich* en zijn bondgenoten. Er is een opvallend, en schromelijk overdreven, contrast tussen de afschuw van het Britse volk na de Eerste Wereldoorlog en het triomfalisme dat er na 1945 heerste. Met vele anderen wijs ik het idee af dat de oorlog van 1914–1918 behoort tot een andere morele orde dan die van 1940–1945. Als Groot-Brittannië zich afzijdig had gehouden terwijl de centrale mogendheden op het vasteland de overwinning hadden behaald, was het direct in zijn eigen belangen geschaad door een Duitsland dat aan die overwinning alleen een grotere heerszucht zou hebben ontleend.

De zeventiende-eeuwse Engelse dagboekschrijver John Aubrey schreef: 'Rond 1647 ging ik op bezoek bij Parson Stump omdat ik benieuwd was naar zijn manuscripten, waarvan ik er in mijn jeugd enkele had gezien, maar tegen die tijd waren ze verstrooid en verloren gegaan. Zijn zoons waren kanonniërs en soldaten en poetsten hun wapens ermee.' Zulke teleurstellingen maakt elke historicus weleens mee, maar wie zich verdiept in 1914 krijgt ook te maken met het omgekeerde fenomeen: er is overvloed aan materiaal in vele talen en een groot deel ervan is verdacht of regelrecht fout. Vrijwel alle hoofdrolspelers hebben het verhaal van hun eigen rol in meerdere of mindere mate vervalst; veel archiefmateriaal is verdwenen, en niet zozeer door

onzorgvuldig beheer maar vaak omdat het schadelijk werd geacht voor de reputatie van een land of een individu. De Duitse leiders hebben in hun streven naar diplomatiek en politiek voordeel vanaf 1919 consequent geprobeerd een verhaal neer te zetten dat hun land vrij zou pleiten van de schuld aan de oorlog en bezwarend bewijsmateriaal systematisch uit de weg geruimd. Dat geldt ook voor sommige Serviërs, Russen en Fransen.

Daarbij komt dat zoveel staatslieden en militairen meerdere malen van gedachten zijn veranderd gedurende de jaren die aan 1914 voorafgingen dat hun publieke en private uitlatingen zijn aan te roepen als ondersteuning voor heel uiteenlopende oordelen over hun overtuigingen en bedoelingen. Een academicus heeft de oceanografie eens omschreven als 'een creatieve activiteit van individuen die (...) hun eigen nieuwsgierigheid willen bevredigen. Zij proberen in de onderzoeksresultaten, die van henzelf dan wel anderen, betekenisvolle patronen te ontdekken en hun interpretatie is eerlijk gezegd veel vaker dan men geneigd zou zijn te denken speculatief.'² Hetzelfde kan worden gezegd over de studie van de geschiedenis in het algemeen en die van 1914 in het bijzonder.

Het decennialange wetenschappelijke debat over de verantwoordelijkheid voor de oorlog heeft een aantal onderscheiden fasen meegemaakt. Gemotiveerd door een breed gedragen idee dat het Verdrag van Versailles van 1919 Duitsland onevenredig zware condities had opgelegd, vatte in de jaren twintig de opvatting post dat de schuld bij alle Europese mogendheden lag. Luigi Albertini legde in zijn invloedrijke werk *Le origini della guerra del 1914*, dat in 1942 in Italië verscheen en in 1953 als *The Origins of the War of 1914* in Groot-Brittannië, meer de nadruk op de Duitse verantwoordelijkheid, en gaf daarmee de aanzet tot diverse vervolgstudies. In 1961 publiceerde Fritz Fischer het al even baanbrekende boek *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914/1918*, waarin hij beargumenteerde dat Duitsland de schuldenlast moest dragen omdat uit de documenten bleek dat de leiders van het rijk bewust op een Europese oorlog hadden aangekoerst voordat de steeds snellere ontwikkeling en bewapening van Rusland een aardverschuiving in het strategisch overwicht teweeg zou brengen.

Fischers landgenoten reageerden aanvankelijk verontwaardigd. Zij behoorden tot de generatie die zich gedwongen zag de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor de Tweede Wereldoorlog; nu

wilde Fischer zijn eigen land ook nog de schuld voor de Eerste in de schoenen schuiven. Dat ging te ver en Fischers vakbroeders vielen over hem heen. De ‘Fischer-controverse’ heeft in Duitsland tot uitwisselingen geleid met een felheid die ongekend is in vergelijkbare historische debatten in Groot-Brittannië of de Verenigde Staten. Toen het stof ging liggen, kwam echter de opmerkelijke consensus tevoorschijn dat Fischer, met enkele nuances en reserves, gelijk had gehad.

Toch zijn diverse aspecten van zijn stellingen in de afgelopen drie decennia energiek bestreden door auteurs aan weerszijden van de Atlantische Oceaan. Een van de meest indrukwekkende bijdragen staat op naam van Georges-Henri Soutou, met zijn in 1989 verschenen werk *L’or et le sang*. Soutou analyseerde niet zozeer de oorzaken van het conflict als wel de doelen die de geallieerden respectievelijk de centrale mogendheden met de oorlog hoopten te bereiken en hij toonde overtuigend aan dat de Duitsers het conflict niet waren aangegaan met een samenhangend plan voor de wereldheerschappij maar hun oogmerken hadden aangepast aan de situatie die ze aantroffen. Andere historici hebben nog verdergaande stellingen betrokken. Sean McMeekin schreef in 2011: ‘De oorlog van 1914 was eerder de oorlog van Rusland dan die van Duitsland.’³ Samuel Williamson hield tijdens een in maart 2012 in het Wilson Center in Washington gehouden seminar voor dat de theorie van expliciete Duitse schuld niet langer houdbaar is. Niall Ferguson schrijft de Britse minister van Buitenlandse Zaken Sir Edward Grey een zware verantwoordelijkheid toe. Christopher Clark stelt dat Oostenrijk gerechtigd was de moord op aartshertog Frans Ferdinand te beantwoorden met militaire vergeldingsmaatregelen tegen Servië, dat zich feitelijk gedroeg als een bandietenstaat. John Röhl, de gezaghebbende geschiedschrijver van de Duitse keizer en zijn hof, heeft ondertussen onwrikbaar vastgehouden aan zijn standpunt dat er ‘cruciaal bewijs bestaat voor opzet aan Duitse zijde’.

Welke van deze stellingen overtuigt, interesseert ons op dit moment nog niet; laten we voorlopig alleen zeggen dat we ons geen zorgen hoeven te maken dat de controverse over 1914 ooit tot rust zal komen. Tal van interpretaties kunnen naast elkaar bestaan, en ze zijn allemaal speculatief. Ook de beginjaren van ons millennium hebben alweer een overvloed aan nieuwe theorieën en verbeeldingsrijke heroverwegingen over de julicrisis opgeleverd, maar opmerkelijk weinig relevant en overtuigend nieuw documentenmateriaal. Een ‘sluitende’ lezing van de weg naar de oorlog is er niet en zal er ook niet komen;

een schrijver kan niet meer doen dan zijn eigen visie geven. Ik zal me duidelijk uitspreken over mijn conclusies; toch heb ik mijn best gedaan ook andersluidende interpretaties goed weer te geven om de lezer zo te helpen zich een eigen beeld te vormen.

De immensiteit van wat Europa in augustus 1914 en de maanden en jaren daarna is overkomen heeft eigentijdse getuigen niet minder verbijsterd dan hun nakomelingen in de eenentwintigste eeuw. Luitenant Edward Louis Spears, een Britse verbindingsofficier bij het Franse Vijfde Leger, peinsde lang na die tijd: 'Als een oceaanstomer ten onder gaat, worstelt iedereen aan boord, groot of klein, even vergeefs en ongeveer even lang tegen elementen die zo overweldigend sterk zijn dat elk mogelijk verschil in kracht of bekwaamheid van de drenkelingen in het niet valt bij de krachten waartegen ze het moeten opnemen en die hen allemaal met slechts enkele minuten afstand van elkaar zullen verzwelgen.'⁴

De strijd waarin de naties concreet verwickeld raakten beschrijf ik vooral aan de hand van de getuigenissen van de eenvoudige mensen — soldaten, zeelieden, burgers — die eronder te lijden kregen. Beroemde mensen en bekende gebeurtenissen blijven natuurlijk niet onvermeld, maar een boek dat iets van een eeuw later wordt geschreven mag weleens wat nieuwe stemmen aan het woord laten, een van mijn redenen om aandacht te besteden aan de Servische en Galicische fronten, die bij westerse lezers slecht bekend zijn.

Een probleem bij het beschrijven van zeer grote gebeurtenissen die zich tegelijkertijd hebben voorgedaan op honderden kilometers van elkaar verwijderde slagvelden is dat ze moeilijk ook tegelijkertijd te presenteren zijn. Ik heb ervoor gekozen verschillende strijdperken achtereenvolgens te behandelen en dus de chronologie enigermate geweld aan te doen. Voor de lezer betekent dit dat hij of zij bijvoorbeeld moet bedenken dat de Slag bij Tannenberg zich afspeelde terwijl de Franse en Britse legers zich terugtrokken naar de Marne. Het lijkt me toch dat de samenhang het best uitkomt als ik haastige overschakelingen van het ene front naar het andere vermijd. Net als in sommige van mijn eerdere boeken heb ik militaire details en jargon, nummers van divisies en regimenten en dergelijke, zo veel mogelijk vermeden. De menselijke ervaringen zijn voor de voorstellingswereld van de eenentwintigste-eeuwse lezer vast het makkelijkst te bevatten. Maar de evolutie van de eerste campagnes van de Eerste Wereldoorlog is alleen te begrijpen als we weten dat elke commandant vreesde 'in zijn flank te worden aangevallen', want de randen en de achterhoede van

een leger zijn het kwetsbaarst. Een groot deel van wat de soldaten in de herfst van 1914 meemaakten, zij het in Frankrijk, België, Galicië, Oost-Pruisen of Servië, vloeide voort uit de pogingen van hun generaals om ofwel een onbeschermd flank aan te vallen dan wel aan zo'n aanval te ontsnappen.

In het eerste deel van zijn magistrale geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog bespreekt Hew Strachan de ontwikkelingen in Afrika en Zuidoost-Azië om ons eraan te herinneren dat dit inderdaad een wereldoorlog was. Ikzelf heb geconcludeerd dat zo'n wereldwijde benadering te breed zou zijn voor het kader van mijn boek. Ik beperk me dus tot de Europese tragedie, en God weet hoe enorm en verschrikkelijk die al was. Omwille van de helderheid heb ik een paar arbitraire stilistische keuzes gemaakt. De plaatsnaam Sint-Petersburg werd op 19 augustus 1914 veranderd in Petrograd, maar ik heb vastgehouden aan de oude, en ook moderne naam. In de kranten en documenten van die tijd is 'Servië' op allerlei manieren gespeld maar ik gebruik alleen die naam, ook in citaten. De burgers en militairen van het Habsburgse rijk worden hier, behalve in een expliciet politieke context, vaak aangeduid als Oostenrijkers, terwijl ze zowel uit Oostenrijk als uit Hongarije kunnen komen. Plaatsnamen zijn waar mogelijk gestandaardiseerd, zodat de Duitse naam Mülhausen voor Mulhouse is verdwenen.

Ik heb veel geschreven over oorlogvoering, en vooral over de Tweede Wereldoorlog, maar dit is mijn eerste dat geheel gewijd is aan de voorloper daarvan. Mijn betrokkenheid bij dat onderwerp ontstond in 1963 toen ik als een groene schoolverlater een jaar vrijaf nam en een baantje kreeg als hulponderzoeker voor de legendarische zesentwintigdelige tv-serie *The Great War* van de BBC, tegen betaling van £ 10 per week, zeker 9 pond meer dan ik waard was. Het programma werd geschreven door mensen als John Terraine, Correlli Barnett en Alistair Horne. Ik heb met veel veteranen van de oorlog, die toen nog slechts de middelbare leeftijd hadden bereikt, gesproken en gecorrespondeerd en zowel de gepubliceerde literatuur als vele archiefdocumenten verkend. Ik heb op die jeugdige ervaring altijd teruggekeken als een van de gelukkigste en meest bevredigende periodes van mijn leven, en enkele van de vruchten van dat werk in 1963 en 1964 zijn in dit boek terug te vinden.

Mijn generatie studenten heeft de bestseller *August 1914* van Barbara Tuchman uit 1962 gretig verslonden. Het was voor ons een schok

om haar boek een paar jaar later door een academisch historicus afgedaan te horen worden als 'hopeloos onwetenschappelijk'. Het blijft ondanks dat een schitterend werk van verhalende geschiedschrijving dat zich nog altijd kan verheugen in de onverholen bewondering van vele liefhebbers, onder wie ikzelf, bij wie het de hartstocht voor het verleden in niet geringe mate heeft aangemoedigd. Die dagen van augustus 1914 zullen de mensheid altijd blijven fascineren: ze zagen de laatste, fatale weeën van het oude Europa met zijn kronen en kokardes, gevolgd door de geboorte van een vreselijke nieuwe, gewapende wereld.

Max Hastings

Chilton Foliat, Berkshire

April 2013

CHRONOLOGIE 1914

- 28 juni Aartshertog Frans Ferdinand vermoord in Sarajevo
- 23 juli Oostenrijk-Hongarije brengt een ultimatum uit aan Servië
- 28 juli Oostenrijk-Hongarije verklaart Servië de oorlog
- 29 juli Oostenrijk bombardeert Belgrado
- 31 juli Rusland mobiliseert*, Duitsland brengt ultimatus uit aan Parijs en Sint-Petersburg
- 1 augustus Duitsland en Frankrijk mobiliseren
- 3 augustus Duitsland verklaart de oorlog aan Frankrijk
- 4 augustus Duitsland valt België binnen, Groot-Brittannië verklaart Duitsland de oorlog
- 8 augustus Frankrijk neemt Mulhouse in de Elzas korte tijd in
- 13 augustus Oostenrijk valt Servië binnen, Frankrijk lanceert aanzienlijke offensieven in Elzas en Lotharingen
- 15 augustus Eerste Russisch-Oostenrijkse schermutselingen in Galicië
- 16 augustus Het laatste fort van Luik door de Duitsers ingenomen
- 20 augustus De Serviërs brengen Oostenrijk een nederlaag toe bij de berg Cer
- 20 augustus Brussel valt
- 20 augustus Fransen bij Morhange teruggeslagen
- 20 augustus Duitsers verslagen bij Gumbinnen in Oost-Pruisen

---

* Datums van mobilisatie zijn enigszins misleidend omdat door alle partijen al eerder voorbereidende militaire maatregelen waren getroffen en in de meeste gevallen het staatshoofd het formele decreet pas tekende als de troepen al in beweging waren.

- 22 augustus Frankrijk verliest 27.000 man in een dag
in de mislukte Slag der Grenzen
- 21–23 augustus Slag bij Charleroi
- 23 augustus Brits Expeditieleger vecht
in eerste actie bij Bergen (Mons)
- 24–29 augustus Slag bij Tannenberg
- 26 augustus BEF vecht bij Le Cateau
- 28 augustus Slag in de Bocht van Helgoland
- 29 augustus Slag bij Saint-Quentin (Guise)
- 2 september Oostenrijks fort in Lemberg
valt aan de Russen
- 6 september Frankrijk lanceert tegenoffensief
aan de Marne
- 7 september Oostenrijk hernieuwt invasie van Servië
- 9 september Duitsland begint terugtrekking
naar de Aisne
- 9 september Slag bij de Mazurische Meren
- 23 september Japan verklaart de oorlog aan Duitsland
- 9 oktober Antwerpen valt
- 10 oktober Oostenrijks fort in Przemyśl valt
aan de Russen
- 12 oktober Begin Vlaamse campagne,
met als climax de drie weken durende
Eerste Slag om Ieper
- 29 oktober Ottomaans Rijk betreedt
het strijdperk aan de zijde
van de centrale mogendheden
- 18–24 november Slag bij Łódź eindigt
met Duitse terugtrekking
- 2 december Belgrado valt
- 15 december Oostenrijks leger in Galicië
teruggedreven naar de Karpaten
- 17 december Oostenrijk nogmaals verdreven
uit Servië

DE INDELING VAN LEGERS IN 1914

De organisatiestructuur van de betrokken strijdmachten en de omvang van hun onderdelen varieerde, maar mogelijk heeft de lezer iets aan een heel grove geheugensteun:

Een LEGER kon bestaan uit twee tot vijf LEGERKORPSEN (elk gewoonlijk geleid door een luitenant-generaal). Een korps bestond uit twee of drie infanterie-DIVISIES (geleid door generaal-majoor), elk met een bezetting van 15.000–20.000 man; cavaleriedivisies telden gemiddeld een derde van die omvang. Daarbij kwamen ondersteunende, technische en logistieke eenheden en gewoonlijk enige zware artillerie.

Een Britse divisie kon bestaan uit drie BRIGADES (onder leiding van brigadegeneraals), elk met hun eigen geschut — de veldartillerie — idealiter in een verhouding van minimaal een batterij voor elk infanteriebataljon. Bij sommige legers op het vasteland waren regimenten van twee of drie bataljons rechtstreeks geplaatst onder een divisiecommando. Een Britse infanteriebrigade was normaal gesproken ingedeeld in vier BATALJONS, aanvankelijk elk duizend man sterk, onder bevel van luitenant-kolonels. Een bataljon telde vier COMPAGNIEËN tirailleurs/infanteristen van tweehonderd man, elk geleid door een majoor of kapitein, plus een ondersteunend echelon: mitrailleurs, transport, bevoorrading en dergelijke. Een compagnie telde vier PELOTONS tirailleurs van elk veertig man onder bevel van luitenants. Cavalerieregimenten, elk vier- tot zeshonderd man sterk, waren daarentegen ingedeeld in eskadrons en pelotons.

Al deze aanvankelijke aantallen slonken snel tijdens de strijd.

PROLOG: SARAJEVO

Het zonderlinge kleine melodrama dat op 28 juni 1914 in Sarajevo werd opgevoerd, heeft in de wereldgeschiedenis net zo'n rol gespeeld als een wespensteek zou kunnen spelen voor een chronisch zieke, die zich daarover zo zou kunnen opwinden dat hij zijn ziekbed verliet en zijn laatste dagen wijdde aan het vernietigen van het nest. De moord op aartshertog Frans Ferdinand van Oostenrijk-Hongarije was niet zo iets als een 'oorzaak' van de Eerste Wereldoorlog, maar een wandaad die werd aangegrepen om krachten te ontketenen die zich al langer op een confrontatie hadden voorbereid. Het is niet meer dan een ironisch soort voetnoot in de geschiedenis dat een jonge terrorist de man doodde die waarschijnlijk als enige onder de leiders van het Habsburgse rijk al zijn invloed zou hebben aangewend om een ramp van deze omvang te voorkomen. Toch hebben de gebeurtenissen van die tropisch warme dag in Bosnië het nageslacht dermate gefascineerd dat een kroniek van 1914 er niet omheen kan.

Frans Ferdinand was niet erg geliefd, behalve bij zijn vrouw. De corpulente vijftigjarige, een van de zeventig aartshertogen in het Habsburgse rijk, was de troonopvolger geworden nadat de zoon van de keizer, zijn neef Rudolf, zijn maîtresse en zichzelf in 1889 in Mayerling had doodgeschoten. Keizer Frans Jozef mocht zijn neef totaal niet, anderen zagen hem als een arrogante en eigenwijze dwingeland. Jagen was zijn passie: hij moet op eigen houtje zo'n 250.000 dieren hebben doodgeschoten alvorens hij ten prooi viel aan het pistool van Gavrilo Princip.

De aartshertog had zijn affectie in 1900 gericht op een Boheemse aristocrate genaamd Sophie Chotek. Ze was intelligent en assertief: bij een legeroefening gaf ze de leidende officieren een keer een uitbrander vanwege de slordigheid waarmee hun mannen exerceerden. Maar ze had geen blauw bloed en dat maakte haar in de ogen van het keizerlijke hof ongeschikt om keizerin te worden. De keizer stond erop dat hun huwelijk, toen hij daar knarsetandend mee instemde, morganatisch zou zijn. Dat plaatste hen buiten het sociale milieu van de meest verheven Oostenrijkse aristocratie. Hoewel Frans Ferdinand en Sophie hemels gelukkig met elkaar waren, werd hun leven getekend door de kleinzielige vernederingen die Sophie moest ondergaan

als een niet-vorstelijk aanhangsel van de kroonprins. Frans Ferdinand noemde zijn favoriete wandeling bij zijn Boheemse kasteel Konopiště de ‘bovenste kruisweg’. Bij plechtigheden aan het hof kwam hij als tweede na de keizer, maar zonder zijn vrouw, en hij koesterde een weerzin tegen de opperhofmeester, prins Alfred von Montenuovo, de aanstichter van hun vernederingen.

Frans Ferdinands status als troonopvolger stelde het paar niettemin in staat generaals, politici en buitenlandse hoogwaardigheidsbekleders te ontvangen. De Duitse keizer bezocht hen op 13 juni 1914 in Konopiště, vergezeld van grootadmiraal Alfred von Tirpitz, een rozenliefhebber die de beroemde borders van het kasteel graag wilde zien. Keizer Wilhelm II maakte wel vaker uitglijders in gezelschap, en ditmaal maakten zijn teckels Wadl en Hexl zich te schande door een van de exotische fazanten van Frans Ferdinand dood te bijten. De keizer en de aartshertog schijnen het gehad te hebben over koetjes en kalfjes, en niet over de Europese politiek of de Balkan.

De volgende dag, zondag de 14de, kwam de minister van Buitenlandse Zaken, tevens de meest vooraanstaande politicus van Oostenrijk, graaf Leopold von Berchtold, met zijn echtgenote op bezoek in Konopiště. De familie Von Berchtold was onmetelijk rijk en genoot ten volle van het mondaine Oostenrijkse leven. Ze bezaten renpaarden en dat voorjaar had een van hun eenjarige merries de gewaardeerde Con Amorehandicap van Freudenau gewonnen. Gravin Nandine was een jeugd-vriendin van Sophie Chotek. Het bezoek arriveerde voor het ontbijt op het kasteel, bracht de dag door met het bewonderen van de tuin en de schilderijenverzameling, waarvan de graaf een kenner moest zijn, en nam de avondtrein terug naar Wenen; ze zouden elkaar nooit meer zien.

De aartshertog hield er conservatieve politieke en sociale opvattingen op na, die hij energiek verkondigde. Nadat hij in 1910 in Londen de begrafenis van Edward VII had bijgewoond, schreef hij misprijzend naar huis over de boersheid van zijn meeste medevorsten en de impertinentie van sommige aanwezige politici, en met name de voormalige Amerikaanse president Theodore Roosevelt. Her en der is gesuggereerd dat Frans Ferdinand intelligent was, maar zelfs als dat het geval was, werd zijn oordeel vertroebeld door zijn positie, die hem toestond denkbeelden te koesteren en te uiten die zelfs naar de normen van die tijd erg ouderwets waren.

Hij had een hekel aan Hongaren en had tegen de keizer gezegd: ‘de zogenaamd edele, beschaafde Magyaar is een hoogst infame, antidy-

nastieke, leugenachtige, onbetrouwbare kerel'. Hij beschouwde Zuid-Slaven als minderwaardige mensen en sprak over Serviërs als 'die varkens'. Hij hunkerde naar een herwinning voor het keizerrijk van Lombardije-Venetië, dat tijdens zijn leven aan Italië verloren was gegaan. Op bezoek in Rusland prees Frans Ferdinand de autocratie van dat land als een 'bewonderenswaardig voorbeeld'.

Tsaar Nicolaas II stuitte Frans Ferdinands onmatigheid tegen de borst, vooral waar het om rassenzaken ging. Zowel de aartshertog als zijn vrouw waren streng katholiek, met een voorliefde voor de jezuïeten en een openlijke afkeer van vrijmetselaars, joden en liberalen. Het vuur van de devotie brandde bij Sophie zo fel dat ze in 1901 tweehonderd societydames voorging in een katholieke processie door Wenen.

De aartshertog hield op één punt niettemin het hoofd koel: terwijl veel Oostenrijkers, en zeker ook de stafchef van het leger, Conrad von Hötzendorf, Rusland haatten en uitkeken naar een krachtmeting met de tsaar op het slagveld, sprak Frans Ferdinand zich daartegen uit. Hij herhaalde meerdere malen dat hij een gewapend treffen beslist wilde voorkomen. Hij zocht een 'concordaat van keizers' zei hij en schreef: 'Ik zal nooit een oorlog tegen Rusland leiden. Ik zal offers brengen om die te voorkomen. Een oorlog tussen Oostenrijk en Rusland zou eindigen met ofwel de val van de Romanovs ofwel de val van de Habsburgers — of misschien wel de val van beide.' Berchtold schreef hij eens: 'Excellentie! Laat u nooit beïnvloeden door Conrad — nooit! Nog geen jota steun aan zijn gekef tegen de keizer! Hij wil natuurlijk wat voor oorlog dan ook, wat voor roekeloos hoerageroep ook om Servië te veroveren en God weet wat nog meer (...) Met een oorlog wil hij de rotzooi goedmaken die hij minstens mede heeft aangericht. Daarom: laten we zelf geen Balkankrijger gaan spelen. Laten we ons niet verlagen tot dat soort vandalisme. Laten we ons erboven stellen en toekijken hoe het tuig elkaar de schedel inslaat. Het zou onvergeeflijk zijn, krankzinnig, om iets te beginnen dat ons zou opzetten tegen Rusland.'¹

Frans Ferdinand kon net zo goed als keizer Wilhelm uitbarsten in giftige retoriek, toch was hij in zijn daden minder roekeloos. Als de aartshertog nog had geleefd toen de beslissende confrontatie met Rusland eraan kwam, had hij hoogstwaarschijnlijk al zijn invloed gebruikt om een oorlog af te wenden. In werkelijkheid was hij nu dood, omdat hij erop had gestaan een staatsbezoek te brengen aan een van de roerigste en gevaarlijkste regio's waarover zijn oom heerste. Alle Euro-

pese monarchieën deelden de overtuiging dat het bezit van grote grondgebieden — een rijk — de kritieke norm was van mannelijkheid en grandeur. Groot-Brittannië en Frankrijk hadden koloniën ver over de oceanen, de Habsburgers en de Romanovs daarentegen hadden hun koloniën naast de deur liggen. Hongaarse munten droegen afgekort het opschrift: ‘Frans Jozef, bij de gratie Gods Keizer van Oostenrijk en Hongarije, Kroatië, Slavonië, Dalmatië, Apostolisch Koning’. Oostenrijk-Hongarije annexeerde in 1908 Bosnië en Herzegovina, tot woede van Moskou. Oostenrijk hield de voormalige Ottomaanse tweelingprovincie met een gemengd Servische en islamitische bevolking al sinds 1878 bezet onder een mandaat verleend door het Congres van Berlijn, maar de meeste Bosniërs verzetten zich bitter tegen hun onderwerping.

Een buitenlandse diplomaat verzuchtte in 1913 over de Oostenrijkers en Hongaren: ‘Ik heb nog nooit een volk gezien dat zijn eigen belangen zo vastbesloten tegenwerkt!’² Hij beschouwde de annexatie van Bosnië-Herzegovina als de grootst mogelijke dwaasheid, nu het keizerrijk toch al kreunde onder het gewicht van zijn interne tegenstellingen en de frustraties van zijn onderdrukte minderheden. Maar Frans Jozef was nog altijd niet hersteld van de vernederingen door het verlies van zijn bezittingen in Noord-Italië, kort nadat hij de troon had geërfd, en de militaire nederlagen tegen Pruisen in 1866. Nieuwe koloniën innemen in de Balkan leek daarvoor althans enige compensatie te bieden, bovendien kon Oostenrijk zo voorkomen dat Servië de provincies zou opnemen in een pan-Slavische staat.

Gezien de koortsige stemming in de landsdelen was het onbezonnen om het reisschema voor Frans Ferdinands bezoek aan Bosnië al begin maart bekend te maken. Het bracht een geheim genootschap van studenten van boerenafkomst, de Jonge Bosniërs, een van de vele groepen tot geweld gezinde dissidenten, in elk geval op het idee de gelegenheid aan te grijpen om hem te vermoorden. Misschien kwamen ze op eigen houtje op het idee, misschien werd er in Belgrado aan de touwtjes getrokken, bij gebrek aan tastbaar bewijs zijn beide visies houdbaar. Een van de Jonge Bosniërs was de negentienjarige Gavrilo Princip. Zoals zoveel figuren die in de geschiedenis net zo’n rol hebben gespeeld als hij had Princip zijn hele korte leven moeten vechten tegen de neiging van mensen om hem — een schriel kereltje met een kleurloze persoonlijkheid — aan de kant te schuiven. Hij meldde zich

in 1912 als vrijwilliger aan om voor Servië te vechten in de Eerste Balkanoorlog, maar hij werd afgekeurd omdat hij te klein was. Nadat hij in juni 1914 naam had gemaakt, zei hij bij zijn eerste ondervraging: 'Waar ik ook kwam hielden mensen me voor een zwakkeling.'

In mei reisden Princip en twee medesamenzweerders naar Belgrado. Het was de hoofdstad van een jong land dat sinds 1903 volledig onafhankelijk was van het Ottomaanse rijk, een constitutionele monarchie die het hart vormde van de pan-Slavische beweging. Princip kende Servië goed, hij had er twee jaar gewoond. De Jonge Bosniërs werden door majoor Vojin Tankosić van Ujedinjenje ili Smrt, een terreurbeweging die naar het voorbeeld van Duitse en Italiaanse geheime genootschappen de bijnaam 'de Zwarte Hand' droeg, voorzien van vier automatische Browningpistolen en zes handgranaten.

De Zwarte Hand stond onder leiding van het zesendertigjarige hoofd van de militaire inlichtingendienst kolonel Dragutin Dimitrijević, vooral bekend onder de naam 'Apis', naar de Egyptische stiergod. Hij was de hoofdman van een van de drie facties die streden om de binnenlandse macht in Servië. De andere twee stromingen stonden onder leiding van respectievelijk Alexandar, de prins-regent — die een hekel aan Apis had omdat die weigerde zich te onderschikken aan de koninklijke familie — en Nikola Pašić, de minister-president. Apis zag eruit zoals men van een fanatieke revolutionair zou verwachten: bleek, kaal, zwaargebouwd, geheimzinnig, of zoals een diplomaat het zei, als een 'Mongoolse reus'. Hij bleef ongetrouwd en wijdde zijn leven aan de beweging die er een gemaskerd inwijdingsritueel en een stempel met de inscriptie van een vlag met doodshoofd en gekruiste botten, een dolk, een bom en vergif op na hield. Moorden was zijn vak — hij had al in 1903 een hoofdrol gespeeld in de groep jonge legerofficieren die de Servische koning Alexandar en koningin Draga in hun slaapkamer hadden afgeslacht.

Tal van Servische instellingen waren doordrongen van de invloed van de Zwarte Hand, en met name het leger. Premier Pašić, negenenzestig jaar oud en met zijn witte haren en baard een eerbiedwaardige verschijning, was een onverzoenlijke vijand van Apis en enkelen van diens medestanders hadden in 1913 overwogen om Pašić uit de weg te ruimen. De premier en veel van zijn collega's beschouwden de kolonel als een gevaar voor de stabiliteit en zelfs het bestaan van het land en minister van Binnenlandse Zaken Milan Protić noemde de Zwarte Hand op 14 juni in gesprek met een bezoeker een 'gevaar voor de democra-

tie.³ Maar de belangenstrijd in het land was zo hoog opgelopen dat de burgerlijke regering het gezag ontbeerde om Apis, die de bescherming genoot van de stafchef van het leger, te ontslaan of op te pakken.

Afgezien van de pistolen, handgranaten en cyaankalicspules die Princip en zijn kameraden ontvingen is er geen hard bewijs voor andere hulp of richtlijnen die ze in Belgrado kunnen hebben gekregen. De aanslagplegers zijn het graf in gegaan zonder de medeplichtigheid van Servische functionarissen te erkennen. Het lijkt waarschijnlijk dat de Jonge Bosniërs zijn gerekruteerd en geïnstrueerd door de Zwarte Hand, maar het enige wat vaststaat is dat ze van agenten van de Zwarte Hand de middelen hebben gekregen om terreurdaden op Habsburgs grondgebied uit te voeren. Princip deed schietoefeningen in een park in Belgrado en genoot op 27 mei van een afscheidsdiner met zijn twee complotgenoten Trifko Grabež en Nedeljko Čabrinović alvorens op pad te gaan voor een reis naar Sarajevo die acht dagen zou gaan duren. Princip en Grabež legden de reis deels te voet af over het platteland, geholpen door een grensbewaker die door de Zwarte Hand was geïnstrueerd. Maar toch: als Apis het moordcomplot beschouwde als een serieuze onderneming waar hij zich vierkant achter stelde, hoe komt het dan dat de aspirant-moordenaar kort voordat hij uit Belgrado vertrok zijn overjas voor een paar dinar moest verpanden om zijn kosten te dekken?

Wie wist er nog meer van, en wat? De Russische ambassadeur in Belgrado, Nikolai Hartwig, was een fanatieke pan-Slavist en een vriend van de Zwarte Hand, en mogelijk was hij op de hoogte van het complot. Maar beweringen dat Sint-Petersburg voorkennis had van de aanslag missen ook maar een spoor van bewijs en zijn moeilijk te geloven. De Russische regering stond zeker vijandig tegenover Oostenrijk-Hongarije vanwege de vervolging van Slavische minderheden, maar de tsaar en zijn ministers hadden geen enkele plausibele reden om Frans Ferdinand dood te wensen.

De Bosnische boer die Princip en Grabež terugleidde naar Bosnisch grondgebied — de derde deelnemer Čabrinović reisde op eigen gelegenheid — was een informant van de Servische regering en berichtte het ministerie van Binnenlandse Zaken in Belgrado over hun bewegingen en over de handgranaten en pistolen in hun bagage. Zijn bericht, door de premier gelezen en in zijn eigen handschrift samengevat, maakte echter geen melding van een complot tegen Frans Ferdinand. Pašić gaf opdracht om nader onderzoek te doen en beval het vervoer

van wapens van Servië naar Bosnië te stoppen, maar meer niet. Een Servische minister heeft later beweerd dat Pašić het kabinet eind mei of begin juni zou hebben gezegd dat er samenzweeiders onderweg waren naar Sarajevo om Frans Ferdinand te doden. Of dat waar is of niet — van kabinetsvergaderingen werden geen notulen bijgehouden — Pašić schijnt de Servische gezant in Wenen alleen een vage algemene waarschuwing aan de Oostenrijkse autoriteiten te hebben doorgegeven, allicht omdat hij niet veel zin had de Habsburgers een nieuwe en zeer ernstige klacht tegen zijn land aan de hand te doen.

Aan de rand van het Habsburgse rijk speelden de Serviërs een gevaarlijke rol, ongeveer net zo'n rol als de Ierse fracties op verschillende momenten in de twintigste eeuw in de zaken van Groot-Brittannië hebben gespeeld, hoewel die samenleving taaier is gebleken. Het chronische geweld waarmee hun eigen minderheden, met name de moslims, te maken kregen, was dan ook geen reclame voor de Servische staat. Sommige historici menen dat de Servische leiders zo nauw betrokken waren bij het terrorisme, en expliciet bij de samenzwering tegen Frans Ferdinand, dat het land beschouwd moet worden als een schurkenstaat. Dit gezichtspunt, nogmaals, berust op louter indirect bewijs en speculatie. En gegeven de bittere vijandschap tussen Apis en Pašić lijkt het onwaarschijnlijk dat zij wél een gezamenlijk front zouden hebben gevormd om de aartshertog te vermoorden.

Nog los van enige waarschuwing vanuit Belgrado hadden de Oostenrijkse autoriteiten alle reden om rekening te houden met gewelddadig protest of zelfs een aanslag op Frans Ferdinand, die zich goed bewust was van het gevaar. Na hun vertrek van hun landgoed in Chlumetz op 23 juni, waren hij en zijn echtgenote gedwongen de reis naar Bosnië aan te vangen in een eerste klas treincoupé omdat de assen van zijn auto oververhit raakten. Hij reageerde geïrriteerd: 'Onze reis gaat onder een geweldig gesternte van start: hier vliegt onze auto in brand, en daar gaan ze bommen op ons af gooien.' De jaren voor 1914 werden aanhoudend gekenmerkt door binnenlands terrorisme, vooral in de Balkan, wat in Groot-Brittannië aanleiding gaf tot meewarige grappen. *Punch* had een cartoon waarop de ene anarchist de andere vraagt: 'Hoe laat is het op jouw bom?' Saki schreef een zwarte-humorverhaal over een terreurschandaal — 'The Easter Egg', en zowel Joseph Conrad als Henry James schreven romans over terroristen.

Terreurgeweld was onder de Habsburgdynastie bovendien schering en inslag. Frans Jozefs (van hem vervreemde) echtgenote, keizerin

Elisabeth ('Sissi'), was terwijl ze in Genève aan boord wilde gaan van een Italiaans stoomschip doodgestoken door een Italiaanse anarchist. Tien jaar later was de gouverneur van Galicië, graaf Potocki, in Lwów vermoord door een twintigjarige Oekraïense student, die uitriep: 'Dit is je straf voor onze ellende.' Op het proces tegen een Kroaat die op een andere voorname Habsburger had geschoten vroeg de rechter de beklaagde, die was geboren in Wisconsin, of hij het doden van mensen gerechtvaardigd vond. De man antwoordde: 'In dit geval wel. Zo wordt er in Amerika algemeen over gedacht en er staan 500.000 Amerikaanse Kroaten achter me. Ik ben niet de laatste van hen (...) Deze aanslagen op het leven van hoogwaardigheidsbekleders zijn ons enige wapen.' Bogdan Žerajić, een jonge Bosniër, was op 3 juni 1908 van plan de keizer dood te schieten in Mostar, maar kwam op het laatste moment tot inkeer. In plaats daarvan reisde hij naar Sarajevo en vuurde een aantal kogels af op generaal Marijan Varešanin, waarna hij — in de onterechte veronderstelling dat hij hem had gedood — zichzelf doodschoot met zijn laatste kogel. Later is gezegd, maar nooit bewezen, dat de Zwarte Hand de revolver had geleverd. De Oostenrijkse politie zagde het hoofd van de terrorist af om het in haar griezelmuseum te bewaren.

In juni 1912 werd de gouverneur van Kroatië in Zagreb beschoten door een schooljongen, die zijn doelwit weliswaar miste maar een lid van de keizerlijke overheid verwondde. En in maart 1914 kwam de vicaris-generaal van Transsylvanië om door een tijdbom die door Roemenen met de post was gestuurd. Frans Ferdinand bleef intussen in staat om de dreiging van een humoristische kant te bezien. Toen hij en zijn gevolg op een dag toekeken bij een militaire oefening vluchten zijn medewerkers in paniek toen er uit de bosjes plotseling een slonzig figuur tevoorschijn sprong met een groot zwart ding in zijn armen geklemd. De aartshertog lachte er hartelijk om; 'O, laat hem mij maar schieten. Dat is zijn vak — hij is hoffotograaf. Laat hem ook wat verdienen!'

De dreiging in Bosnië was echter zonneklaar en allesbehalve grappig. De Oostenrijkse politie had al diverse eerdere samenzweringen ontdekt en vrijdeld. Gavrilo Princip was in verband gebracht met 'staatsvijandige activiteiten'. En toch werd er nadat hij zich als bezoeker in Sarajevo had gemeld niets ondernomen om hem in de gaten te houden. Generaal Oskar Potiorek, de gouverneur van Bosnië, was verantwoordelijk voor de beveiliging van het koninklijk bezoek.

Het hoofd van zijn politieke afdeling waarschuwde hem voor het gevaar van de Jonge Bosniërs, maar Potiorek had hem uitgelachen omdat hij ‘bang voor kinderen’ was. Later werd gezegd dat de ambtenaren meer energie hadden gewijd aan het bespreken van dinermenu’s en de juiste temperatuur waarop de wijnen geserveerd moesten worden, dan aan de veiligheid van de eregast. Zonder nalatigheid aan de kant van de Servische overheid hadden Princip en zijn vrienden geen kans gehad.

De avond van 27 juni reden Frans Ferdinand en Sophie, hoewel ze pas de volgende dag hun entree in Sarajevo zouden maken, impulsief de stad in, een exotische, half-oosterse gemeenschap van zo’n 42.000 zielen, om kunstnijverheidswinkeltjes te bezoeken, waaronder een tapijtkraam, onder het oog van een menigte waartoe ook Princip behoorde. Het stel genoot zichtbaar. In het kuuroord Ilidža werden ze voorgesteld aan dr. Josip Sunarić, een prominent lid van het Bosnische parlement, die erop had aangedrongen het bezoek af te gelasten. Zij gaf hem een standje: ‘Mijn beste dr. Sunarić, u hebt zich toch vergist. De dingen lopen niet altijd zoals je denkt. Waar we ook komen, worden we door iedereen, tot en met de laatste Serviër, zo vriendelijk, zo beleefd en zo oprecht warm begroet, dat we heel gelukkig zijn met ons bezoek.’ Sunarić antwoordde: ‘Uwe Hoogheid, ik bid tot God dat u die woorden morgenavond, als ik de eer heb u weer te ontmoeten, kunt herhalen. Dan zal er een zware last van mijn schouders gevallen zijn.’⁴

Die avond werd er in Hotel Bosna in Ilidža een banket ter ere van de aartshertog gegeven: het menu vermeldde *potage régence*, *soufflés délicieux*, *blanquette de truite à la gelée*, kip, lamsvlees, rundvlees, *crème aux ananas en surprise*, kaas, ijs en bonbons. Daarbij dronken de gasten madera, tokaj en Bosnische žilavka. Voor het vertrek naar Sarajevo de volgende ochtend stuurde Frans Ferdinand zijn oudste zoon Max een telegram om hem te feliciteren met zijn examencijfers aan het Schotengymnasium. Sophie en hij adoreerden hun kinderen. Hij was nergens gelukkiger dan als hij met hen kon spelen in hun speelkamer in Konopiště. Voor het echtpaar was het hun veertiende trouwdag, voor de Serviërs had de dag ook een pregnante maar pijnlijke betekenis: de herdenking van hun nederlaag tegen de Ottomanen in Kosovo in 1389.

De aartshertog was gekleed in het gala-uniform van een cavaleriegeneraal: hemelsblauwe tuniek, gouden kraag met drie zilveren sterren, zwarte broek met een rode bies, en op zijn hoofd een helm met groene pauwenveren. Sophie, een stevige, statige dame, droeg een

breedgerande witte hoed met een voile, een lange witte zijden japon met een rode sjerp waarachter rode en witte stoffen rozen waren gestoken en om haar schouders een hermelijnen stola. De 28ste, laat in de ochtend, in overeenstemming met het gepubliceerde tijdschema, vertrok de autostoet van de aartshertog bij het station van Sarajevo. De zeven jonge Bosnische moordenaars hadden zich verspreid om alle drie de bruggen over de rivier te bestrijken, want Frans Ferdinand zou zeker een ervan oversteken.

De koninklijke stoet open auto's reed door wat de katholieke aartsbisschop later beschreef als 'een ware haag van moordenaars'. Kort voordat de stoet zijn eerste geplande halteplaats bereikte werd de auto van Frans Ferdinand geraakt door een handgranaat geworpen door Nedeljko Čabrinović, een drukker, maar die stuiterde van de opgevouwen kap voor hij ontplofte en twee leden van het aartshertogelijk gevolg verwondde. Čabrinović werd gepakt en weggevoerd nadat hij een halfslachtige poging had gedaan om zichzelf te doden. Hij verklaarde trots: 'Ik ben een Servische held.' De meeste andere samenzweerders kwamen aan het gebruik van hun wapen niet eens toe en gaven later diverse excuses voor hun verlies aan moed. De aartshertog reed door naar het stadhuis, waar hij blijk gaf van een begrijpelijke ergernis toen hij een tevoren ingestudeerde welkomtspeech moest aanhoren. Toen het gezelschap weer in de auto's stapte, gaf hij te kennen dat hij de militairen wilde opzoeken die door de handgranaat van Čabrinović gewond waren geraakt. Bij de hoek naar de Franz-Josephstrasse begon generaal Potiorek, op de passagiersstoel van de auto waarin de aartshertog zat, te gebaren dat de chauffeur de verkeerde richting insloeg. De auto stopte. Hij had geen achterruit en moest dus terug worden geduwd naar de Appelkaai, pal voor de plek waar Princip stond.

De jongeman trok en hief zijn pistool en vuurde tweemaal. Een andere samenzweerder, Mihajlo Pušara, schopte een rechercheur die zag wat er gebeurde en wilde ingrijpen. Sophie en Frans Ferdinand werden beiden van een afstand van 2,5 meter getroffen. Zij zakte onmiddellijk dood ineen, terwijl hij nog mompelde: 'Sophie, Sophie, ga niet dood — blijf leven voor onze kinderen.' Het waren zijn laatste woorden: hij stierf kort na elf uur. Princip werd door de omstanders vastgehouden. Pušara, een opvallend knappe jongeling die een hem aangeboden rol bij het Nationale Theater in Belgrado had afgeslagen ten gunste van een terroristische carrière, worstelde met een officier

die Princip met zijn sabel te lijf wilde gaan. Ook een andere jongeman, Ferdinand Behr, deed zijn best om de moordenaar voor een lynchpartij te behoeden.

Het complot om de aartshertog te vermoorden was absurd amateuristisch in elkaar gezet en slaagde alleen doordat het Oostenrijkse gezag in een vijandige omgeving had verzaakt elementaire voorzorgsmaatregelen te treffen. Op zijn beurt stelt ook dat weer de vraag aan de orde: was dit complot het beste wat Apis, de aarts-samenzweerder, te bieden had? Of was het niet meer dan een bijna terloopse, anarchistische schampscheut tegen het Oostenrijkse gezag? Een definitief antwoord valt niet te geven, maar het is veelzeggend dat onderzoeksrechter Leo Pfeffer bij de districtsrechtbank van Sarajevo, nadat hij Princip voor het eerst had gezien, dacht dat 'het moeilijk voor te stellen is dat zo'n fragiel uitzierend persoon zo'n ernstige daad kan hebben gepleegd'. De jonge aanslagpleger probeerde moeizaam uit te leggen dat hij wel de aartshertog maar niet de hertogin had willen doden: 'een kogel gaat niet precies zoals men dat wenst'. Het is dan ook verbluffend dat Princip met zijn pistool zelfs op zo korte afstand met twee schoten twee mensen wist te doden; de wonden die handvuurwapens maken zijn vaak niet dodelijk.

De eerste achtenveertig uur na de moorden werden meer dan tweehonderd vooraanstaande Serviërs in Bosnië gearresteerd en naast Princip en Čabrinović opgesloten in de militaire gevangenis. Een aantal boeren werd op staande voet opgehangen. Binnen enkele dagen waren alle samenzweerders in hechtenis genomen, behalve de islamitische timmerman Mehmed Mehmedbašić die naar Montenegro was gevlucht. Eind juni zaten er vijfduizend Serviërs vast, van wie er zo'n honderdvijftig werden opgehangen toen daarna de vijandelijkheden uitbraken. En de hulptroepen van het Oostenrijkse Schutzkorps koelden hun woede op nog een groot aantal moslims en Kroaten. Het proces tegen Princip, Čabrinović en Grabež begon in oktober en ze werden alle drie veroordeeld tot twintig jaar gevangenisstraf omdat hun als minderjarigen de doodstraf bespaard bleef. Drie anderen kregen gevangenisstraffen, vijf werden op 3 februari 1915 opgehangen en nog vier medeplichtigen kregen straffen van drie jaar tot levenslang. Negen van de beklagden werden vrijgesproken, onder wie een paar boeren die Princip naar hij zei had gedwongen om hem te helpen.

Het nieuws van de dood van de aartshertog en zijn gemalin spoelde die dag door het keizerrijk en daarna door heel Europa. Op het vlieg-

veld Aspern in Wenen speelde het orkest juist een nieuw nummer, de 'Fliegermarsch', ter begeleiding van een vliegdemostratie, toen het nieuws uit Sarajevo binnenkwam en het programma abrupt werd afgebroken. Keizer Frans Jozef was in Ischl en ontving het bericht van de moorden van zijn vleugeladjutant Graf von Paar. Hij hoorde het zonder uiting van emotie aan, maar besloot wel dat hij alleen zou dineren.⁵

De Duitse keizer woonde net de Kieler Woche bij. Een motorjacht naderde het koninklijke jacht en Wilhelm probeerde het weg te wuiven. In plaats daarvan naderde het, met aan boord Georg von Müller, het hoofd van het marinekabinet van de keizer. De admiraal stopte een briefje in zijn sigarettenkoker en wierp die op het dek van de Hohenzollern, waar een matroos het oprapte en naar de keizer bracht. Wilhelm nam de koker aan, las het briefje, verbleekte en sprak: 'Alles moet opnieuw beginnen!' De keizer was een van de weinigen in Europa die persoonlijk goed met Frans Ferdinand kon opschieten; hij had emotioneel veel in hun relatie geïnvesteerd en treurde oprecht om zijn dood. Hij gaf direct opdracht de zeilwedstrijd te staken. Schout-bij-nacht Albert Hopman, de chef van de centrale staf van het Duitse ministerie van Marine, was ook in Kiel en verliet net een lunch waarbij ook de Britse ambassadeur aanwezig was toen hij hoorde dat Frans Ferdinand 'onverwacht gestorven' was. Toen hij 's avonds de juiste toedracht hoorde, schreef hij over 'een vreselijke daad waarvan de politieke consequenties onvoorspelbaar zijn'.⁶

Maar in het grootste deel van Europa werd het nieuws onverschillig ontvangen, omdat terreurdaden zo alledaags waren geworden. De Russische vrienden van de Britse correspondent in Sint-Petersburg, Arthur Ransome, deden de moorden af als 'typische staaltjes Balkanbarbarij'⁷, net als de meeste mensen in Londen. In Parijs noteerde de journalist Raymond Recouly van *Le Figaro* de algemene opvatting dat 'de huidige crisis snel zal verdwijnen in de categorie Balkanheibel die elke vijftien of twintig jaar even opspeelt en door de Balkanvolkeren onderling wordt opgelost zonder dat een van de grote machten erin verwickeld hoeft te raken'. President Raymond Poincaré was bij de paardenrennen in Lonchamps, waar het bericht van de schoten in Sarajevo hem niet in de weg stond bij het genieten van de Grand Prix. Twee dagen later tuurden de twaalfjarige Elfriede Kühr en haar klasgenootjes op een school in Pruisen naar krantenfoto's van de moordeenaar en zijn slachtoffer. 'Princip is knapper dan dat vette varken van

een Frans Ferdinand', merkte ze ondeugend op, terwijl haar klasgenoten protesteerden tegen haar oneerbiedigheid.⁸

De begrafenisplechtigheid van de aartshertog in de verstikkend hete Hofburgpfarrkirche duurde net een kwartier, waarna Frans Jozef zijn kuur in Ischl voortzette. De oude keizer deed weinig moeite om verdriet over de dood van zijn neef voor te wenden, al was hij woedend over de manier waarop. De meesten van zijn onderdanen deelden zijn gevoelens, of het gebrek eraan. Op 29 juni noteerde professor Josef Redlich in Wenen in zijn dagboek: 'In de stad heerst geen rouwstemming. Overal wordt muziek gespeeld.' *The Times* in Londen deed op 1 juli verslag van de begrafenis; de toon van het verslag was gematigd, op het slaapverwekkende af. De correspondent in Wenen bevoordeelde: 'In de pers bestaat er opmerkelijk weinig neiging op te roepen tot wraak tegen de Serviërs binnen de monarchie als geheel voor de wandaden die worden toegeschreven aan slechts een kleine minderheid (...) Ook met betrekking tot Servië zijn de uitingen in de pers over het geheel genomen opvallend gematigd.'⁹

Buitenlandse waarnemers meldden verbaasd dat de rouw in Wenen om de erfgenaam van de keizerlijke troon plichtmatig en evident onoprecht was. Het was dan ook ironisch dat de Habsburgse regering nauwelijks aarzelde alvorens ze besloot de moorden aan te grijpen als rechtvaardiging om Servië binnen te vallen, zelfs op het gevaar af daarmee een gewapend conflict met Rusland uit te lokken. En Princip had net de enige man in het rijk vermoord die dat gevaar had kunnen en willen tegenhouden.

1

‘EEN GEVOEL DAT ER IETS STAAT TE GEBEUREN’

VERANDERING EN VERVAL

Op een dag in 1895 lunchte een jonge Britse legerofficier in Londen met de oude staatsman Sir William Harcourt. Na een gesprek waaraan de gast een naar eigen zeggen niet al te bescheiden bijdrage leverde, vroeg luitenant Winston Churchill — de jonge officier — Harcourt gretig: ‘Wat zal er dan gebeuren?’ Zijn gastheer antwoordde met onnavolgbare victoriaanse zelfgenoegzaamheid: ‘Mijn beste Winston, de ervaringen van een lang leven hebben me ervan overtuigd dat er nooit iets gebeurt.’¹ Sepia-getinte foto’s oefenen op de moderne generaties een zekere fascinatie uit, versterkt door de sereniteit waartoe de geportretteerden door de lange sluitertijd gedwongen waren. We koesteren die beelden van het oude Europa gedurende de laatste jaren voor de oorlog: adellijke dames met diadeem en baljurk, heren in avondkleding en jacquet, boeren in de Balkan met kniebroek en fez, groepsfoto’s van hautain kijkende, maar gedoemde koninklijke families.

Pijprokende jongemannen met snor en onvermijdelijke strohoed aan de vaarboom van de platte schuit waarop het meisje achteroverzit met kortgeknipt haar en hooggesloten kraag, het zijn taferelen die een idylle voor de storm doen vermoeden. In beschaafde kringen was zelfs het taalgebruik strak ingesnoerd: woorden als ‘verdomd’ waren ontoelaatbaar en grovere benamingen waren tussen mannen en vrouwen taboe, behalve strikt privé. ‘Fatsoen’ was een hoog gewaardeerde deugd, en wie zijn fatsoen niet wist te bewaren was een ‘schoff’. De Britse schrijver en oorlogsveteraan Reginald Pound stelde vijftig jaar later tartend: ‘Onze zevendedags-historici krijgen met hun cynische

objectiviteit geen greep op de gouden glans van dat eigenaardige tijdperk. Al dat ten hemel schreiend onrecht, de torenhoge onverdiende rijkdom, het teugelloze kwaad, de alomtegenwoordige dronkenschap ten spijt beleefden de mensen een soort onbedorven geluk dat sindsdien van de aarde is verdwenen.⁷²

Pound was er weliswaar bij, en wij niet, toch valt zijn visie moeilijk te accepteren. Alleen iemand die willens en wetens voorbijziet aan de uitzonderlijke gebeurtenissen in de wereld kan aannemen dat de eerste jaren van de twintigste eeuw een tijdperk van serene rust waren, laat staan van tevredenheid. Ze waren de voedingsbodem van welig tierende hartstochten en frustraties, van wetenschappelijke en industriële vernieuwingen en van onverzoeerbare politieke ambities die veel van de hoofdrolspelers van dat tijdperk deden inzien dat de oude wereldorde geen stand kon houden. Natuurlijk werden hertogen nog altijd bediend door lakeien met wit bepoederde pruiken, aten chique huishoudens nog altijd diners van acht of tien gangen en was het duel op het vasteland nog niet echt uitgestorven. Toch was het evident dat die dingen hun tijd hadden gehad, dat de toekomst bepaald zou worden door de wil van de massa's, of althans door degenen die de wil van de massa's wisten te manipuleren, en niet langer door de grillen van de traditionele heersende klasse, hoe hard de machthebbers de zondvloed ook probeerden in te dammen.

Wij zijn in onze tijd zo verwaand te denken dat wij moeten leven, en landsbestuurders beslissingen moeten nemen, te midden van ongekend snelle veranderingen. Tussen 1900 en 1914, een oogwenk in historisch perspectief, werden Europa en Amerika overspoeld door technologische, maatschappelijke en politieke vernieuwingen op een schaal die geen enkel vergelijkbaar tijdperk ooit had meegemaakt. Einstein verkondigde zijn relativiteitstheorie, Marie Curie isoleerde radium en Leo Baekeland vond bakeliet uit, het eerste synthetische polymeer. De telefoon, de grammofoon, motorvoertuigen, filmvoorstellingen en elektriciteit in de woning werden gemeengoed onder de welvarende burgers van de rijkere landen. Kranten bouwden met een massale oplage een ongekende maatschappelijke invloed en politieke macht op.

In 1903 wist de eerste mens gemotoriseerd te vliegen; vijf jaar later gaf graaf Ferdinand von Zeppelin het streven naar onbeperkte toegang tot het luchtruim een steeds reëler vooruitzicht, een lyrische lading mee: 'Alleen daardoor kan aan het aloude hemelse gebod worden voldaan (...) [dat] de schepping aan de mens onderworpen moet

worden.’ Nadat in 1906 de Dreadnought van de Britse marine van stapel liep, raakten alle slagschepen die niet beschikten over hetzelfde zware geschut op gemotoriseerde schutstorens achterhaald en ongeschikt voor opstelling in een vloot in slagorde. De afstand waarbinnen een eskader onder vuur kon komen te liggen, hooguit enkele duizenden meters toen de admirals van 1914 nog cadetten waren, was opgelopen tot tientallen kilometers. Onderzeeërs waren erkend als krachtige wapens. Te land was de Amerikaanse Burgeroorlog de Eerste Wereldoorlog natuurlijk voorafgegaan als eerste grote oorlog van het industriële tijdperk, maar in de tussentijd was er in de vernietigings-technologie spectaculaire vooruitgang geboekt: mitrailleurs waren betrouwbaar en efficiënt geworden en de vuurkracht van artillerie was onvergelijkbaar. Prikkeldraad was ontdekt als een middel waarmee de bewegingsvrijheid van soldaten even doelmatig kon worden beperkt als die van dieren. En toch kwam men met speculaties over het karakter van toekomstige oorlogen niet ver. In 1908 verscheen in het Duitse *Militär-Wochenblatt* een anoniem artikel waarin werd gesteld dat de Russisch-Japanse ervaring van 1904–1905 in Mantsjoerije had ‘bewezen dat zelfs goed verdedigde versterkingen en loopgraven ingenomen kunnen worden, zelfs over open terrein, met moed en schrander gebruikmaken van de topografie (...) Het concept van staten die oorlog voeren tot op het punt van totale uitputting is een onbekend verschijnsel in de Europese cultuur.’

Overall op het vasteland groeide het socialisme uit tot een zware machtsfactor, terwijl het liberalisme aan zijn historische neergang begon. De strijd van vrouwen tegen hun wettelijke onderwerping deed opgeld als serieuze kwestie, met name in Groot-Brittannië. In heel Europa steeg het reële loon tussen 1890 en 1912 met bijna vijftig procent, de kindersterfte daalde en het voedingspeil steeg aanzienlijk. Maar ondanks die vooruitgang — of juist daardoor, uitgaande van het gezichtspunt van De Tocqueville dat ellende minder aanvaardbaar wordt als ze niet langer absoluut is — kwamen tientallen miljoenen arbeiders in opstand tegen de maatschappelijke ongelijkheden. In Rusland, Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië raakte de industrie in rep en roer door stakingen, soms met geweld, die de heersende klassen schrik en zelfs doodsangst aanjoegen. Rusland beleefde zijn eerste grote revolutie in 1905. Duitsland loste Frankrijk en Rusland af als meest waarschijnlijke vijand van het Britse imperium. Groot-Brittannië, de eerste geïndustrialiseerde natie van de wereld, zag zijn aandeel

in de wereldwijde industriële productie dalen van een derde in 1870 tot een zevende in 1913.

Dat alles vond plaats in een tijdsbestek dat niet veel ruimer is dan de tijd die ons scheidt van de terreuraanslagen van 11 september in de Verenigde Staten. De sociaal-historicus en politicus Charles Masterman mijmerde in 1909 over de mogelijkheden ‘of de beschaving op het punt staat in bloesem te schieten, of te verwelken tot een warboel van dode bladeren en dof goud (...), of we op de springplank staan naar een nieuw tijdperk van tumult en opschudding of voor een deur die plotseling open kan gaan en toegang geeft tot onvoorstelbare heerlijkheden.’³ Begin 1914 schreef de Oostenrijkse auteur Carl von Lang: ‘Er heerst een gevoel dat er iets staat te gebeuren, maar wat alleen niet te voorspellen valt is wanneer. Misschien beleven we nog een flink aantal jaren van vrede, maar het is evengoed mogelijk dat ons van de ene dag op de andere een ontzaglijke omwenteling wacht.’⁴

Het wekt geen verbazing dat de Europese staatslieden met hun stijve boorden moeite hadden zich in hun denken en gedrag aan te passen aan het nieuwe tijdperk waarin ze zo abrupt waren gestort, aan de versnelde communicatie die een omwenteling in het sociale verkeer teweegbracht en aan de toename van militaire vernietigingskracht die maar weinigen doorzagen. Diplomatie per koets en staatsbestuur door gekroonde hoofden, bij geboorte voorbestemd, bleken totaal inadequaat voor een crisis in het tijdperk van de elektriciteit. Winston Churchill schreef in 1930: ‘Van de gegevens en gevestigde waarden waarmee ik ben opgevoed is vrijwel niets blijvend of vruchtbaar gebleken. Alles wat volgens mijzelf of mijn opvoeders onmogelijk was, is gebeurd.’⁵

Tussen 1815 en 1870 hadden Rusland, Pruisen, Oostenrijk en Frankrijk op het wereldtoneel elk ongeveer evenveel in te brengen, na Groot-Brittannië. Daarna kwam het nieuwe Duitsland op stoom en verwierf het erkenning als veruit de meest succesvolle natie op het vasteland, als wereldleider in bijna elke industriële bedrijfstak, van farmacie tot autotechniek, en als sociale pionier in het bevorderen van ziekteverzekeringen en pensioenen. Een enkele Britse chauvinist liet zich nog een rad voor ogen draaien en verwarde de uitgestrektheid van zijn keizerrijk met superioriteit, maar economen rekenden koel uit dat het Verenigd Koninkrijk zowel in productie als in handelsvolume voorbijgestreefd was door Amerika en Duitsland, terwijl Frankrijk de vierde plaats innam. Alle vooraanstaande naties erkenden dat

de maximalisering van de eigen grootsheid en territoriale bezittingen een legitieme ambitie was, alleen Groot-Brittannië en Frankrijk wilden de status-quo overzee handhaven omdat hun eigen koloniale ambities waren vervuld.

Elders giste het. In mei 1912 uitte luitenant-kolonel Alick Russell, de Britse militair attaché in Berlijn, zijn bezorgdheid over de roerige stemming die hij bespeurde. Volgens hem groeide er ‘een ongemakkelijk gevoel in de harten van de Duitsers dat het leger van hun Vaderland kennelijk niet wil vechten, een intense ergernis over wat beschouwd wordt als Franse arrogantie en de blijkbaar onvermijdelijke vijandigheid van onze kant.’ Alles bijeengenomen, stelde hij, ‘is de som een nationaal sentiment dat bij gelegenheid de weegschaal naar de andere kant kan doen doorslaan als de kwestie van oorlog of vrede erin wordt gewogen.’⁶ Russells zorgen om de wisselende stemming in Duitsland, die soms kon doorslaan in hysterie, klinken door in al zijn dépêches en namen gedurende de twee jaar daarna alleen maar toe.

Wat er in de buurlanden ook werd gedacht, de meeste Duitsers keken helemaal niet geestdriftig uit naar een oorlog. Het land ging een constitutionele crisis tegemoet. De Sociaaldemocratische Partij die de meerderheid in het parlement had — de Duitse socialistische beweging was de grootste ter wereld — had een diepe weerzin tegen militarisme. Begin 1914 meldde de Britse marineattaché enigszins verbaasd dat debatten in de Rijksdag over de marine slecht werden bezocht en dat de slechts twintig tot vijftig leden die kwamen opdagen tussen de toespraken door onophoudelijk zaten te roddelen.⁷ De industriële arbeidersklasse was diepgaand vervreemd van een regering die was samengesteld uit conservatieve ministers, geselecteerd op de persoonlijke voorliefde van de keizer.

Duitsland was dan weliswaar geen absolutistische staat naar Russisch model meer, het bleef nog altijd meer een gemilitariseerde autocratie dan een democratie. De machtigste instelling van het land was het leger en het staatshoofd omringde zich het liefst met militairen. Keizer Wilhelm II decreeteerde dat op 18 oktober 1913 grootscheepse vieringen zouden plaatsvinden van de honderdste gedenkdag van de overwinning in de ‘Volkerenslag’ bij Leipzig tegen Napoleon Bonaparte. Op aansporing van de keizer maakten Duitse warenhuizen ruimhartig vloerooppvlak vrij voor herdenkingsdiorama’s en de markt werd ruim voorzien van militaristisch getinte artikelen. Een mondharmonica type Wandervogel — naar de Oostenrijks-Duitse

jongerenwandelclub — werd verkocht in een doos van de legerpostdienst. De best verkopende harmonica werd voorzien van de inscriptie *Durch Kampf zur Sieg* (door strijd naar de overwinning).⁸ Gertrud Schädla, een zeventwintig jaar oude onderwijzeres uit een stadje bij Bremen, schreef in mei 1914 in haar dagboek over een benefietactie voor het Rode Kruis: ‘Daar ben ik zeer in geïnteresseerd — hoe kan het ook anders, met drie broers die voor dienstplicht opgeroepen kunnen worden? Sterker: ik ben het levensbelang van hun werk gaan inzien sinds ik een biografie van Florence Nightingale heb gelezen en omdat ik uit het interessante boek *Deutsche Weltpolitik* van Paul Rohrbach weet hoe ernstig en hoe constant de dreiging van oorlog is waar we voor staan.’

Wilhelm II heerste over een rijk dat pas tijdens zijn leven verenigd werd, dat een immense economische kracht had bereikt maar nog steeds ten prooi viel aan onzekerheden waarvan zijn leider de personificatie was. Hij was niet direct oorlogszuchtig, maar had wel een voorliefde voor militair vertoon en wapengekletter en hij hunkerde naar succes als militair. Bezoekers bespeurden een opmerkelijke homoseksuele sfeer aan het hof, waar de keizer mannelijke intimi als de hertog van Württemberg begroette met een kus op de mond. Het hof en het leger schudden in het eerste decennium van de eeuw op hun grondvesten door een serie schandalen rond homoseksualiteit die voor Duitsland bijna zo traumatisch waren als de Dreyfusaffaire voor Frankrijk. Het hoofd van het militaire secretariaat van de keizer, graaf Dietrich von Hülsen-Haeseler, was in 1908 bezweken aan een hartaanval terwijl hij na het diner gekleed in een balletrokje een solodans uitvoerde voor een gezelschap jagers in een jachthuis in het Zwarte Woud, onder wie de keizer zelf.

En terwijl Wilhelms kring van intimi een hang naar grotesk vermaak tentoonspreidde, volgde hij onvermoeibaar tactloos zijn eigen grillen; de meesten van zijn tijdgenoten, ook de staatslieden van Europa, beschouwden hem als lichtelijk getikt, en objectief was dat waarschijnlijk ook zo. Christopher Clark schreef over hem: ‘Hij was een extreem voorbeeld van een sociale categorie die typerend was voor het edwardiaanse tijdperk, de arrogante zeurkous die het niet kan laten zijn lievelingsproject van dat moment uitvoerig toe te lichten aan de man naast hem. Geen wonder dat zo veel leden van Europese koningshuizen de vrees om het hart sloeg bij het vooruitzicht door de keizer te worden aangeklampt tijdens de lunch of het diner,

als ontsnappen onmogelijk was.⁹ Schout-bij-Nacht Albert Hopman, een schrandere marineofficier die lak had aan autoriteiten, schreef in mei 1914 over de keizer: ‘Hij is de ijdelheid in persoon, offert alles op voor zijn eigen bevestigingen en kinderachtige pleziertjes, en niemand legt hem daarbij iets in de weg. Ik vraag me af hoe mensen met bloed in hun aderen in plaats van water het bij hem in de buurt kunnen uithouden.’¹⁰ In zijn dagboek beschreef Hopman een droom die hij in de nacht van 18 juni 1914 had gehad: ‘Ik stond voor een kasteel (...) Daar zag ik de oude, gebroken keizer Wilhelm [I] met een paar mensen praten terwijl hij een in zijn schede gestoken sabel vasthield. Ik liep naar hem toe, ondersteunde hem en leidde hem het kasteel binnen. Terwijl ik dat deed, zei hij tegen me: “Jij moet het zwaard trekken... Mijn kleinzoon [Wilhelm II] is [daar] te zwak voor”.’¹¹

Alle Europese vorsten speelden als joker mee in het noodlottige spel dat in 1914 werd gespeeld, maar Wilhelm spande wel de kroon. De erfenis die Von Bismarck zijn land naliet was een vleugellam politiek stelsel waarin de wil van het Duitse volk, uitgedrukt in de samenvoeging van de Rijksdag, werd overtroefd door de bevoegdheden van de keizer, de door hem benoemde ministers en de stafchef van het leger. Jonathan Steinberg heeft het tijdperk beschreven vanaf het moment dat de keizer zijn kanselier in 1890 ontsloeg, kort nadat hij de troon had bestegen: ‘Von Bismarck (...) liet een stelsel achter waarin alleen hij — een hoogst abnormaal persoon — kon heersen, en dan alleen maar als hij een normale keizer boven zich had gehad. [Daarna] ging geen van beide voorwaarden meer op en gleed het stelsel af naar de pluimstrijkerij, het gekonkel en gebral waardoor het wilhelminische Duitsland een gevaar voor zijn buurlanden werd.’¹² Max Weber, die in dat tijdperk geboren werd, schreef iets dergelijks over Von Bismarck: ‘Hij liet een natie *zonder enige politieke opvoeding* achter (...) *verstooken van elke politieke wil*. Een natie die eraan gewend was geraakt zich *geduldig en fatalistisch te schikken* in wat ook maar voor haar werd beslist in naam van een monarchale regering.’¹³ De invloed van de democratie was het sterkst in binnenlandse financiële kwesties en het zwakst in het buitenlands beleid dat in het diepste geheim werd bepaald door ministers die persoonlijk door de keizer waren benoemd, ongeacht de krachtsverhoudingen in de Rijksdag, maar met een wisselende maar cruciale invloed vanuit het leger.

Het ontbrak de Hohenzollerns aan enig sociaal inzicht. De kroonprins keerde in 1913 terug van een jachtreis door Engeland in de — vol-

komen onjuiste — veronderstelling dat Duitsland populair was bij de heersende klasse van dat land. Zijn vader, met zijn onvolgroeide arm en zijn obsessie voor de details van militaire uniforms en voorschriften, was een breekbare persoonlijkheid die door zijn hunkering naar respect werd gedreven tot een slecht afgemeten afwisseling van vleierij en dreigementen. Wilhelm vroeg de grote koloniale leider Cecil Rhodes eens: ‘Welnu, Rhodes, zeg me eens, hoe komt het dat ik in Engeland niet geliefd ben? Wat kan ik doen om mezelf geliefd te maken?’ Rhodes antwoordde: ‘Als u eens zou proberen niets te doen.’ De keizer aarzelde, en barstte toen in hard gelach uit. Dat soort advies ging boven zijn petje. In 1908 krabbelde Wilhelm een aantekening in de marge van een dienstbericht van zijn ambassadeur in Londen: ‘Als ze oorlog willen, moeten ze die maar beginnen, wij zijn er niet bang voor!’

De bondgenootschappen in het Europa van de jaren voor 1914 waren niet in steen gehouwen, ze verschoven, vlamden op of verflauwden. De Fransen hadden bij het ingaan van de nieuwe eeuw nog altijd een mogelijke invasie van Engeland op de rol staan in hun oorlogsscenario's. De Britten hebben het enige tijd voor mogelijk gehouden dat Rusland de Triple Entente zou verlaten om zich aan te sluiten bij de Triple Alliantie. In 1912 speelde ook de Oostenrijkse graaf Von Berchtold met het idee van een toenadering tot Rusland, maar dat strandde op onoverbrugbare tegenstellingen over de Balkan. Het jaar daarna bood Duitsland Servië leningen aan. Onder de eerste generatie Rhodes Scholars [selecte groep buitenlandse beursstudenten] in Oxford was een groot aantal jonge Duitsers, wat getuigt van de Britse achting, of zelfs eerbied voor de cultuur van hun land. En voor de industrie: tot 1911 werkte het Britse Vickers samen met Krupp aan het ontwerp en de productie van granaatontstekingen.

Hoewel de Brits-Duitse betrekkingen ernstig werden geschaad door hun onderlinge ‘marinewedloop’, deden zowel kanselier Theobald von Bethmann Hollweg als Lord Chancellor Richard Haldane onhandige pogingen de sfeer op te klaren, de eerste door de Britten een verzekering te ontlokken dat hun land neutraal zou blijven in het geval van een oorlog op het vasteland. Von Bethmann Hollweg moest voor zijn avances in eigen land de tol betalen, want hij werd door fanatieke Duitse nationalistes gebrandmerkt als een anglofiel. En de broer van de keizer, prins Heinrich van Pruisen, koos intussen in janu-

ari in een gesprek met de Britse marineattaché Captain Wilfred Henderson in Berlijn een uitdrukking die aan elke dinertafel in Londen goed verstaan zou worden toen hij opmerkte dat ‘andere grote zeevarende Europese naties geen blanke mannen zijn’.¹⁴ Die opmerking, waarmee hij in één klap zowel de Russen, de Italianen, de Oostenrijkers en Hongaren als de Fransen diskwalificeerde, bezorgde hem Hendersons warme instemming. In zijn verslag van het gesprek aan de Britse Admiraliteit schreef hij: ‘Ik moest onwillekeurig denken dat Zijne Koninklijke Hoogheid op een typisch Britse manier een gezichtspunt had geuit dat ook in onze Dienst sterk leeft.’

Die woorden brachten een volgende generatie dermate in verlegenheid dat ze werden geschrapt uit een publicatie met een overzicht van diplomatieke rapporten uit die tijd. Maar het thema van de prins werd nogmaals opgenomen toen Duitse en Britse marineofficieren samen dineerden en de enige toast die werd uitgebracht luidde ‘op de twee blanke naties’.¹⁵ En op de Kieler Woche van 1914 zwoeren enkele Duitse zeelui op eeuwige vriendschap met hun bezoekers, hun tegenhangers in de Royal Navy. De commandant van de Pommern verzekerde officieren van de kruiser Southampton: ‘Wij proberen onszelf te vormen naar de tradities van uw marine en als ik in de kranten lees dat rekening gehouden moet worden met een oorlog tussen onze twee naties, lees ik dat met afschuw: voor ons zou zo’n oorlog een broederoorlog zijn.’ Admiraal Von Tirpitz had een Engelse gouvernante in dienst voor zijn dochters, die hun vorming afmaakten aan de Cheltenham Ladies’ College.

Maar hoewel Duitsland tegen Groot-Brittannië opkeek, zocht het ook de rivaliteit, met name in de opbouw van een vloot die tegen de Royal Navy opgewassen zou zijn — in overweldigende mate een persoonlijke missie van de keizer, maar sterk afgekeurd door de kanselier en de landmacht — en meer principieel in de aantasting van het machtsevenwicht op het vasteland dat de Britten zo dierbaar was. Ook in Kiel in 1914 probeerde viceadmiraal Sir George Warrender admiraal Von Tirpitz te vleien. De Engelsman zei: ‘U bent de beroemdste man in Europa.’ Von Tirpitz antwoordde: ‘Dat heb ik nog nooit gehoord.’ Warrender ging door: ‘Althans in Engeland.’ De admiraal gromde: ‘Julie Engelsen denken altijd dat ik het schrikbeeld van Engeland ben.’ Dat was Von Tirpitz ook, net als de keizer. Hoe de Duitse leiders het ook inkleedden, hun strategie was gericht op een mate van overheer-

sing in Europa die geen enkele Britse regering ooit zou toestaan, en op een verdere ontplooiing van hun macht over de wereldzeeën.

Lord Haldane liet de Duitse ambassadeur Fürst von Lichnowsky, in diens woorden, weten: 'Engeland zou, als we Frankrijk aanvielen, onvoorwaardelijk de Franse zijde kiezen, want Engeland zal geen versterking van het machtsevenwicht toestaan.' Von Lichnowsky werd in Berlijn niet serieus genomen, deels vanwege zijn dweperij met alles wat Engels was. Een dweperij die door zijn gastheren trouwens niet werd beantwoord. De Britse minister-president schreef zijn vertrouweling Venetia Stanley over de Lichnowsky's: 'nogal vermoeiende gasten. Ze hebben geen van beiden manieren en hij babbelt maar raak en wil van alles weten over onbenulligheden'.¹⁶

De waarschuwing van Haldane die de prins aan Berlijn overbracht, werd daar minachtend afgedaan. Generaal Helmuth von Moltke, de Duitse stafchef, zag in de Britse landmacht een weinig effectief politieel leger en beschouwde de Britse marine als irrelevant in een militaire strijd op het vasteland. De Duitse keizer gebruikte het verslag van de ambassadeur om zijn eigen mening te luchten dat het Britse concept van een machtsevenwicht een 'idiotie' was, die Engeland 'voor eeuwig onze vijand' zou maken. Hij schreef ook aan Frans Ferdinand in Oostenrijk over Haldanes opmerkingen en noemde ze 'vol van vergif en haat en afgunst op de goede ontwikkeling van onze wederzijdse alliantie en onze beide landen'. Verschillende Britse academici hebben gewaarschuwd dat aan de Duitse universiteiten de mening heerste dat een historische strijd tussen het Duitse en het Britse volk onvermijdelijk was en dat de partijen vergeleken werden met het gedoemde Carthago en het opkomende Rome.

Duitsland en de Dubbelmonarchie (Oostenrijk-Hongarije) waren twee zuilen van de Triple Alliantie waarvan Italië het derde lid was, hoewel niemand rekende op enige inbreng van dat land als het tot een oorlog zou komen. Een groot deel van de voorafgaande eeuw had het Ottomaanse rijk bekendgestaan als de 'zieke man van Europa' die aldoor inboette aan macht en grondgebied. De Ottomanen waren nu als 'patiënt' vervangen door het Habsburgse rijk. De overwegende mening was dat Oostenrijk-Hongarije niet overeind zou kunnen blijven te midden van zijn innerlijke tegenstrijdigheden en de acties van zijn ontevreden minderheden, en de perspectieven op een ineenstorting van het rijk werden constant bediscussieerd in de Europese kanselarijen en pers, en niet in de laatste plaats in Duitsland. Maar de

Duitse leiders verhieven de instandhouding van hun wankelende bondgenoot tot een hoeksteen van hun buitenlands beleid. De Duitse keizer en zijn adviseurs ketenden zich aan de Habsburgers, niet in de laatste plaats omdat juist hun uitgelezen vijanden het meest zouden profiteren van de val van de Dubbelmonarchie: Rusland en zijn beschermelingen in de Balkan. De Duitse keizer kwam regelmatig terug op zijn veroordeling van het ‘Slavendom’ en het veronderstelde Russische leiderschap van een front tegen het ‘Duitsendom’. En op 10 december 1912 zei hij tegen de Zwitserse ambassadeur in Berlijn: ‘We zullen Oostenrijk niet aan zijn lot overlaten: als diplomatieke middelen falen zullen we deze rassenoorlog moeten uitvechten.’¹⁷

Het Habsburgse rijk omvatte vijftig miljoen mensen van elf nationaliteiten en besloeg het grondgebied van het hedendaagse Oostenrijk, Slowakije, de Tsjechische Republiek, Hongarije, Kroatië, Bosnië-Herzegovina, delen van Polen en Noordoost-Italië. Frans Jozef was een vermoeide man van drieëntachtig die sinds 1848 op de troon zat en in 1867 de Dubbelmonarchie in het leven had geroepen. Hij onderhield achtentwintig jaar een intieme relatie met de actrice Katharina Schratt. Hij begon zijn brieven aan haar met ‘Mijn lieve goede vriendin’, en zij antwoordde met ‘Uwe Keizerlijke en Koninklijke Majesteit, mijn Hoogst Verheven Heer’. Zij was in 1914 eenenvijftig jaar en de twee hadden elkaar sinds lang gevonden in een aangename huiselijkheid. In Ischl, zijn zomerverblijf, wandelde de keizer alleen naar haar huis Villa Felicitas, waar hij soms om zeven uur ’s ochtends arriveerde nadat hij haar een boodschap had laten sturen: ‘Laat de kleine deur alsjeblieft van het slot’.

De keizer had in zijn jeugd een paar jaar in het leger gediend en zelfs wat gevechtsactie beleefd en ging sindsdien vrijwel onveranderlijk gekleed in militair uniform; hij beschouwde zijn leger als de verenigende kracht in het keizerrijk. Het officierskorps werd gedomineerd door aristocraten, die verwaandheid paarden aan incompetentie. Als jonge monarch verrichtte Frans Jozef een daad die symbolisch zou zijn voor zijn bewind: hoewel het exercitieterrein met ijs bedekt was, stond hij erop een militaire oefening te laten doorgaan, zodat veel paarden uitgleden en vielen en twee van hun berijders omkwamen. Op grotere schaal was dat kenmerkend voor zijn stijl van regeren, de voortdurende poging zijn eigen zin door te drijven tegen onweersaanbare maatschappelijke, politieke en economische krachten in. Norman Stone heeft de Habsburgse monarchie gekenschetst als ‘een

systeem van geïnstitutionaliseerd escapisme'.¹⁸ In de hoofdstad van het rijk heersten niet minder armoede en werkloosheid dan in willekeurig welke andere Europese stad, maar meer wanhoop dan in de meeste: in 1913 deden bijna 1500 Weners een zelfmoordpoging, waarvan ruim de helft slaagde. Het volk werd weliswaar geraadpleegd, maar een auteur schreef over het Oostenrijkse parlement: 'Het was niet zozeer een wetgevende vergadering als wel een kakafonie. Maar aangezien het een Weense kakofonie was, snerpte en schetterde het met een zeker gevoel voor stijl.'¹⁹ In maart 1914 werd Frans Jozef de herrie te veel: hij verdaagde de Reichsrat vanwege het onophoudelijke gekijf van zijn Tsjechische en Duitstalige leden. Daarna regeerden hij en zijn ministers per decreet.

Oostenrijk-Hongarije was een overwegend agrarische maatschappij, maar Wenen werd geroemd als een van de beschaafde en meest wereldse steden op aarde, geliefd bij Franz Lehár en Thomas Mann. Lenin vond het een 'machtige, mooie en opgewekte stad'. 'Alexander's Ragtime Band' van Irving Berlin werd er in het Engels gezongen en in 1913 vond er de wereldpremière plaats van Bernard Shaws *Pygmalion*. De grote Amerikaanse bokser Jack Johnson was de hoofdattractie van dat winterseizoen in het Apollo Theater. De stad telde talrijke populaire koffiehuisen, waaronder de favoriet van Sigmund Freud, Landtmann. Wenen stond ook voor een snobisme zonder weerga in de wereld: winkeliers bogen en kropen voor hun clientèle, begroetten hen met handkusjes en vleiden hun bourgeoisklanten door het aristocratische 'von' aan hun achternaam toe te voegen of hen aan te spreken als *Ihr Gnaden*. Huisbedienden moesten zich bijna feodale praktijken laten welgevallen: dienstmeiden hadden volgens de wet recht op zeven uur vrijaf per twee weken, elke andere zondag. De Weense society kende een Nieuwjaarsritueel waarin men in de ijsemers met gekoelde champagne klonten gesmolten lood liet vallen en aan de hand van de vorm waarin ze stolden de toekomst probeerden te voorspellen.

Het sociale leven van de Oostenrijkse aristocratie was dan ook sterker geritualiseerd dan waar ook in Europa, gedomineerd door verschijningen in de loges van het Hoftheater en de Hofopera en wekelijkse ontvangsten bij mensen thuis. Elke ingewijde Wener wist dat zondag de middag was van prinses Von Croy, maandag die van gravin Von Haugwitz, dinsdag van gravin Von Berchtold en woensdag van gravin Von Buquoy. Gravine Von Sternberg organiseerde in het weekend ski-uitjes naar Semmering, gravine Larisch hield bridgepartijen en

prinses Pauline von Metternich ontving naar men zei zoveel Joodse bankiers dat ze werd aangeduid als *Notre Dame de Zion*. Wenen bezat een van de grootste en meest invloedrijke Joodse gemeenschappen in Europa, en een bijbehorend hoog niveau van antisemitisme.

Hoewel de Duitsers neerkeken op de politieke en militaire prestaties van de Oostenrijkers voelden ze zich al snel de mindere als ze de Habsburgse hoogheden op hun eigen terrein ontmoetten. Wickham Steed, jarenlang correspondent voor *The Times*, schreef over Wenen: ‘Die combinatie van deftigheid en eenvoud, van kleur en licht, de relatieve afwezigheid van architectonische gedrochten en de Italiaanse invloed die overal zichtbaar is, dragen, samen met de elegantie en schoonheid van de vrouwen, de beleefde vriendelijkheid van de inwoners en het platte, warme accent waarmee men praat, bij tot de charme van de stad voor het oog en het oor van elke bereisde bezoeker.’²⁰ Maar de Weense ijdelheid vond Steed ‘onverdraaglijk’; hij bespeurde ‘een algehele sfeer van onwerkelijkheid’ en klaagde dat de stad geen ziel had.

De Oostenrijkers koesterden hun betrekkingen met Duitsland, Turkije en Griekenland en probeerden daarmee de Servische ambities te frustreren om te komen tot een pan-Slavische staat, een Joegoslavië dat vele miljoenen Habsburgse onderdanen een nieuw tehuis zou moeten geven. In de jaren voorafgaand aan 1914 maakte het keizerrijk er ook een gewoonte van zijn diplomatieke initiatieven aan te vullen met militaire dreigementen. De Oostenrijkse generaals namen een roekeloos onbekommerde houding aan tegenover een mogelijke oorlog, die ze niet beschouwden als een oversteek van de Hades maar louter als een instrument ter behartiging van de nationale belangen. Naarmate de minderheden in het rijk verder vervreemd raakten van de monarchie, nam de keizerlijke repressie in zwaarte toe. Wenen kweekte tegenstellingen tussen de moslims, Serviërs en Kroaten in het rijk. De meeste minderheden hadden geen toegang tot politieke rechten, maar werden wel onderworpen aan fnuikende belastingen. Wenen mocht dan walsen, verder ging de macht in Frans Jozefs landsdelen in veel minder feestelijke kledij gehuld. Het beste dat ervan te zeggen valt is dat de buurstaten zich geen haar beter gedroegen.

De leiders van Rusland deelden met het hof van de Duitse keizer de overtuiging dat het noodlot de twee rijken had voorbestemd tot een historische strijd tussen de ‘Germaanse’ en de Slavische cultuur. De Duitsers maakten geen geheim van hun minachting voor de Russen,

waarvan ze met aanhoudende kleineringen blijk gaven. De onderdanen van de tsaar keken op hun beurt met wrok naar de Duitse culturele en industriële superioriteit. Het meest opvallende punt van wrijving en potentieel conflict tussen de twee machten was Turkije. Ze cirkelden beide als aasgieren rond het noodlijdende Ottomaanse rijk, elk begerig kijkend naar de beste stukken van zijn karkas. De macht over de toegang tot de Zwarte Zee via de Dardanellen, waardoor zevenendertig procent van de Russische export passeerde, was een bij uitstek brandbare kwestie. Sint-Petersburg kon nog leven met een zwak Ottomaans toezicht, maar Duitse dominantie was uitgesloten. Toch was dat precies het strategische doel van de buitenlandse politiek van keizer Wilhelm. De Jonge Turken die in 1908 de macht grepen in Constantinopel verwelkomden Duitse hulp, en met name militaire adviseurs, in hun streven om het land te moderniseren. De Duitse visie spreekt uit de boodschap die Wilhelm II generaal Liman von Sanders meegaf toen hij in 1913 naar Constantinopel reisde om daar het bevel van het garnizoen over te nemen: ‘schept u voor mij een nieuw sterk leger dat mijn bevelen gehoorzaamt’.²¹

Limans benoeming in Turkije zorgde voor consternatie in Sint-Petersburg. De voorzitter van de Doema spoorde Nicolaas II aan tot drastische actie om de Ottomanen de Dardanellen afhandig te maken voordat de Duitsers het zouden doen: ‘de Turkse zeestraten moeten ons eigendom worden. Een oorlog zal met vreugde worden verwelkomd en bijdragen tot het prestige van de regering’.²² In december 1913 vond een ministerraadsvergadering plaats waarop de ministers van Oorlog en Marine werden bevraagd over de oorlogsbereidheid van hun legeronderdelen; zij antwoordden dat ‘Rusland volkomen voorbereid was op een duel met Duitsland, om nog maar te zwijgen van Oostenrijk’.²³ In februari van het volgende jaar stuurde de militaire inlichtingendienst de regering een geheim Duits memorandum dat Sint-Petersburg in oproer bracht: het onderstreepte het voornemen van Berlijn om de controle over de Dardanellen te verkrijgen en de Duitse officieren het bevel te geven over de geschutsbatterijen aan de zeestraten. Het lijkt wat buitensporig om, zoals sommige historici doen, te beweren dat de Russen in 1914 een oorlog wilden beginnen om de macht over de toegangen tot de Zwarte Zee. Maar ze waren vrijwel zeker tot oorlog bereid om de Duitsers daarvan te weerhouden.

De laatste jaren voor het noodlot toesloeg maakte Rusland een geweldige groei door, tot ongenoegen van zijn Duitse en Oostenrijkse

vijanden. De nieuwe bolsjewistische leiders die in 1917 aantraden, hebben de mythe gecreëerd dat het tsarisme de industrie dwarsboomde. De waarheid was dat de Russische economie de vierde in grootte ter wereld was geworden, met een groei van bijna tien procent per jaar. Het nationaal inkomen van het land in 1913 was bijna zo groot als dat van Groot-Brittannië, 171 procent van dat van Frankrijk, 83,5 procent van dat van Duitsland, al moest het door een veel grotere bevolking worden gedeeld: de tsaar heerste over tweehonderd miljoen onderdanen, de Duitse keizer over vijftien miljoen. Rusland had de grootste agrarische productie in Europa en oogstte evenveel graan als Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland samen. De staatsinkomsten namen een hoge vlucht na een aantal goede oogstjaren. De dichtheid van het spoorwegennet in Europees Rusland bedroeg in 1910 slechts een tiende van die in Groot-Brittannië of Duitsland, maar steeg daarna snel, gefinancierd met Franse leningen. Rusland produceerde ongeveer evenveel ijzer, staal, kolen en katoenproducten als Frankrijk, al lag het op die punten nog ver achter Duitsland en Groot-Brittannië.

De meeste Russische burgers ging het opvallend veel beter dan aan het eind van de eeuw, met een inkomen per hoofd dat tussen 1898 en 1913 was gestegen met zesenvijftig procent. Het aantal scholen was gestegen en de leesvaardigheid was in diezelfde periode verdubbeld tot iets van veertig procent, terwijl de kindersterfte en de mortaliteit als geheel sterk waren gedaald. De ondernemersklasse groeide gestaag, al had die nog maar weinig invloed op het bestuur, dat nog altijd in handen lag van de adellijke grootgrondbezitters. Het leven van de Russische rijken fascineerde de West-Europeanen. Het Britse society-magazine *The Lady* portretteerde het rijk van tsaar Nicolaas II in romantische en zelfs gloedvolle bewoordingen: ‘dit uitgestrekte land met zijn grootse steden en droge steppen en uitersten van rijkdom en armoede spreekt tot de verbeelding. Heel wat Engelsen, man of vrouw, zijn voor zijn charmes bezweken en hebben zich er gevestigd, en Engelsen worden door Russen in het algemeen geacht en verwelkomd. De meisjes uit de rijkere klassen blijken zeer zorgvuldig te worden grootgebracht. Ze worden in de kinderkamer en schoolklas onder strikt toezicht geplaatst, leiden een eenvoudig en gezond bestaan en worden goed onderricht in diverse talen, waaronder Engels en Frans (...) met als gevolg dat ze goed ontwikkeld, interessant en elegant zijn en beschikken over aangename, rustige manieren.’²⁴

Het was zeker waar dat de andere vorstelijke en aristocratische milieus in Europa in de omgang geen moeite hadden met hun Russische tegenhangers, die zich evengoed thuis voelden in Parijs, Biarritz of Londen als in Sint-Petersburg. Maar het tsaristische regime, en de uitzonderlijk hedonistische aristocratie die het droeg, kampten met ernstige binnenlandse spanningen. Het Habsburgse keizerrijk mag dan problemen hebben gehad om zijn etnische minderheden in de hand te houden, het rijk van de Romanovs had het wat dat betreft nog veel moeilijker: in Finland, Polen, de Baltische staten en de islamitische regio's in de Kaukasus heerste verbitterd verzet tegen de gedwongen russificatie, met name wat betreft de taal. Rusland zelf had bovendien te maken met massale stakingen door ontevreden arbeiders in de industrie. In 1910 kreeg het land slechts 222 werkonderbrekingen te verduren, die door de politie allemaal werden toegeschreven aan economische, niet-politieke oorzaken. Deze stand was in 1913 gestegen tot 2404 stakingen, waarvan 1034 geoormerkt als politiek, en het jaar erna waren het er 3534, waarvan er 2565 politiek werden geacht. Baron Nikolaj Wrangel merkte profetisch op: 'We zijn nu de rand genaderd van gebeurtenissen die zeker zo erg zullen zijn als die uit barbaarse tijden (...) Binnenkort zal de hele wereld vinden dat alles waaruit ons leven bestond niet belangrijk meer is. Er zal een periode van barbarij aanbreken die tientallen jaren zal duren.'

Nicolaas II was een gevoelig mens en zo niet intelligenter, dan toch rationeler dan de Duitse keizer. Hij had de Russisch-Japanse oorlog van 1905 — waartoe Wilhelm had aangespoord — zien uitlopen op een revolutie in zijn eigen land en beseftte dat een groot Europees conflict voor de meeste of zelfs alle deelnemers desastreus kon aflopen. Maar hij koesterde een naïef vertrouwen in de gemeenschappelijke belangen van het keizersras en ging ervan uit dat hij en Wilhelm een persoonlijke verstandhouding hadden en beiden evenzeer streefden naar vrede. Daartegenover stond echter de invloed van de vernederingen die Rusland in het recente verleden had geleden — in 1905 door het Japanse leger en in 1908 door de Oostenrijkse diplomatie, toen de Habsburgers eigenmachtig Bosnië-Herzegovina annexeerden. Vooral dat laatste affront deed hem pijn. In januari verklaarde de tsaar dan ook strijdustig tegen de voormalige Franse premier Théophile Delcassé: 'We laten niet over ons heen lopen.'²⁵

Nicolaas regeerde consciëntieus en inspecteerde alle buitenlandse dépêches en telegrammen; zijn persoonlijke aantekeningen zijn op

veel militaire inlichtingenrapporten te vinden. Maar zijn gezichtsveld was beperkt: hij leefde in bijna goddelijke afzondering van zijn onderdanen, bediend door ministers in diverse gradaties van incompetentie die zich hadden verplicht aan de instandhouding van het autoritaire gezag. Als overtuigd paternalist bleef hij bij bezoeken aan het platteland in de waan dat de monarchie populair was doordat hij tafereelen te zien kreeg van juichende boeren, die hij nooit serieus ontmoette. Hij geloofde dat de revolutionaire, maar ook de hervormingsgezinde gevoelens beperkt waren tot joden, studenten, landloze boeren en een enkele industriearbeider. De Duitse keizer had zich niet zo eigenmachtig durven af te zetten tegen de wil van het volk als de tsaar die, toen de Doema tegen de bouw van vier slagschepen voor de Oostzeevloot stemde, zijn schouders ophaalde en opdracht gaf ze alsnog te bouwen. Zelfs de opvattingen van de uit 215 leden bestaande Staatsraad, beheerst door de adel en de landeigenaren, legden weinig gewicht in de schaal.

Geen enkele Europese regering vertoonde in 1914 veel samenhang, maar die van Nicolaas II was wel bijzonder bouwvallig. Over het zwakke karakter van de vorst merkte het conservatieve Hogerhuislid Lord Landsdowne sarcastisch op: ‘de enige manier om met de tsaar om te gaan is de laatste zijn die zijn kamer verlaat’. Nicolaas’ belangrijkste politieke adviseur was Sergej Sazonov, zijn minister van Buitenlandse Zaken. Sazonov, drieënvijftig jaar oud en lid van de lagere adel, was in veel Europese landen geweest en had in de Russische ambassade in Londen gediend, waar hij zijn ziekelijke wantrouwen jegens de Britse strategie niet was kwijtgeraakt. Hij leidde het ministerie van Buitenlandse Zaken nu vier jaar. Zijn ministerie, dat vanwege zijn locatie bekendstond als de Zangersbrug, zoals de Franse pendant de Quay d’Orsay werd genoemd, had weinig tot geen contact met het ministerie van Oorlog of het hoofd daarvan, Vladimir Soechomlinov, terwijl de laatste zo goed als niets wist van internationale zaken.

De Russische staatslieden waren verdeeld tussen ‘oostelijken’ en ‘westelijken’. De eerstgenoemde vleugel bepleitte een hernieuwde aandacht voor Aziatisch Rusland en exploitatie van de minerale grondstoffen daar. De diplomaat baron Rosen bezwoer de tsaar dat zijn rijk geen belang had bij Europa zolang zijn grenzen gerespecteerd werden, laat staan een belang dat een oorlog waard was. Maar Rosen werd door andere keizerlijke adviseurs bespot als ‘geen echte Rus’. Uit persoonlijk respect en zelfs sympathie voor Duitsland richtte Nicolaas

zijn vijandige gevoelens grotendeels op Oostenrijk. Hij was weliswaar geen groot aanhanger van het panslavisme, maar aan de legitimiteit van de Russische invloed in de Balkan mocht tegen geen enkele prijs getornd worden. Het is nog altijd een onderwerp van levendig debat of dat standpunt ethisch of politiek verdedigbaar was.

De Russische intelligentsia bezag het tsaristische regime vanzelfsprekend met niets dan afkeer en minachting. Kapitein Langlois, een Franse kenner van het Russische rijk, schreef in 1913 dat ‘Russische jongeren zich, helaas gesteund of zelfs aangemoedigd door hun leraren, lieten leiden door antimilitaire of zelfs antipatriottische sentimenten die we ons nauwelijks kunnen voorstellen’.²⁶ Patriottisme was dun gezaaid en toen de oorlog uitbrak trad het cynisme van de ontwikkelde Russen onverhuld aan het licht via het grote aantal van hun zonen dat zich aan de militaire dienst onttrok. Een Kipling die de lofzang van het imperialisme heeft de Russische literatuur niet voortgebracht. De tweestrijd tussen gebrek aan geloof in zichzelf en agressief nationalisme is altijd prominent aanwezig geweest in het Russische karakter. Het denkende deel van Nicolaas’ natie was zich terdege bewust van het herhaalde falen van hun land als het op oorlog aankwam — tegen de Britten, de Fransen, de Turken, de Japanners. De oorlog met de laatstgenoemden betekende de eerste keer in de moderne geschiedenis dat een Europese natie werd verslagen door een Aziatische, en dat maakte de vernedering alleen maar erger. Minister van Buitenlandse Zaken prins Gortsjakov zei in 1876 somber tegen een collega: ‘we zijn een groot, machteloos land’.²⁷ En in 1909 klaagde generaal A.A. Kirejev in zijn dagboek: ‘we zijn een tweederangsmacht geworden’; hij meende dat de eenheid en morele samenhang van het rijk afbrokkelden.²⁸ Toen Rusland toekeek terwijl Oostenrijk Bosnië-Herzegovina annexeerde, verzuchtte hij bitter: ‘Schande! Schande! We konden beter sterven!’

De nieuwe band tussen Frankrijk en Rusland ontstond in 1894, toen de regeringen van beide landen een militaire conventie ondertekenden, en vloeiende voort uit het idee dat geen van beide partijen alleen tegen de gemeenschappelijke vijand Duitsland in de ring zou durven te treden en dat alleen zo’n bondgenootschap een wal zou kunnen opwerpen tegen de expansionistische ambities van de Duitse keizer. De Fransen verstrekten vanaf dat moment grote leningen aan Sint-Petersburg, hoofdzakelijk ter financiering van de aanleg van strategische spoorlijnen. Frankrijk had veel culturele banden met Rus-

land en de in Parijs gevierde Ballets Russes van Diaghilev waren daar een symbool van. De nauwe militaire relatie, die bekend kwam te staan als de Frans-Russische Alliantie, evolueerde geleidelijk en de Russen kwamen in 1901 met de Fransen overeen dat hun leger binnen achttien dagen na een oorlogsverklaring tegen Duitsland ingezet zou worden. Met Frans geld werd ook een grootscheeps herbewapeningsprogramma gestart, waarmee de Russen tegen 1930 zelfs op zee een eersterangsmacht wilden worden.

Het Russische leger in vreedstijd was het grootste van Europa: 1,42 miljoen man, met een potentiële uitbreiding naar vijf miljoen bij mobilisatie. Maar kon het ook vechten? Veel buitenlanders dachten van niet. De Britse militaire attaché meldde na het bijwonen van Russische manoeuvres: ‘We hebben veel strijdlustig spektakel gezien, maar heel weinig serieuze oefening voor een moderne oorlog.’²⁹ De Franse generaal Joseph Joffre, die in 1913 was uitgenodigd om de tsaristische strijdkrachten te inspecteren, stemde daarmee in.³⁰ Sommige adviseurs van de tsaar, inclusief de minister van Oorlog, bleken openlijk vijandig te staan tegenover de Frans-Russische alliantie. Het Russische leger ging gebukt onder zwak leiderschap en chronische fractiestrijd, en een historicus heeft geschreven dat het ‘enkele van de kenmerken van een dynastieke lijfwacht’ had behouden.³¹ Het ethos van de strijdkrachten draaide meer om brute discipline dan om bekwaamheid of motivatie, toch hielden de legerleiders zichzelf voor dat hun mannen het er voor de Slavische zaak beter vanaf zouden brengen dan in 1904–1905 tegen Japan.

De Russen waren trots op de rol die ze speelden in de ontmanteling van het Ottomaanse gezag in een groot deel van de Balkan en ze waren niet van plan dat gezag te laten overnemen door Oostenrijk of Duitsland. De semiofficiële krant *Novoje Vremja* uit Sint-Petersburg schreef in juni 1908 dat een Germaanse culturele overheersing van Zuid- en Oost-Europa onmogelijk aanvaard kon worden ‘zonder ons Russische karakter prijs te geven’.³² De Britse gezant in Belgrado, G.H. Barclay, schreef in 1913: ‘Servië is, praktisch gesproken, een Russische provincie.’³³ Dat was overdreven, want de Servische leiders waren ontstellend eigengereid, maar Sint-Petersburg maakte er geen geheim van dat het land zijn protectie genoot. De Russische veiligheidsgaranties aan Servië zouden even fataal blijken voor de vrede in Europa als de Duitse steun voor Oostenrijk — met dit belangrijke verschil dat de eerste defensief waren en de laatste offensief. Het allerminste dat Rus-

land verweten kan worden is dat het onverantwoordelijk handelde door in ruil voor zijn militaire rugdekking niet te eisen dat de Serviërs hun subversie in het Habsburgse rijk zouden staken.

De Zuid-Slaven leefden verspreid over vier staten: het Habsburgse rijk, Servië, Montenegro en Bulgarije, en onder acht verschillende regeringssystemen. Hun hartstochtelijk nationalisme heeft ze een vreselijk bloedoffer gekost: in de zes jaar strijd tot aan de wapenstilstand in 1918 is zestien procent van hun totale bevolking, bijna twee miljoen mannen, vrouwen en kinderen, op gewelddadige wijze omgekomen. Servië voerde twee Balkanoorlogen, in 1912 en 1913, om losse fragmenten van het Ottomaanse rijk in te nemen en zo zijn omvang en macht te vergroten. In 1912 verklaarde de Russische minister van Buitenlandse Zaken dat een Servisch-Bulgaarse triomf over de Turken de slechtst mogelijke uitkomst van de Eerste Balkanoorlog kon zijn omdat die de lokale staten de macht zou geven hun agressieve impulsen te verleggen van de strijd tegen de islam naar de strijd tegen de Germanen: 'In dat geval moet men (...) zich voorbereiden op een grote en beslissende algehele Europese oorlog.' En toch wonnen de Serviërs en de Bulgaren dat conflict inderdaad en hun succes werd nog verergerd door de daaropvolgende Servisch-Roemeense overwinning in de Tweede Balkanoorlog, een kibbelarij om de buit van de Eerste. Servië verdubbelde zijn grondgebied met de inlijving van Macedonië en Kosovo en de Serviërs zwollen van trots, ambitie en zelfoverschatting — oorlog deed hen goed, zo leek het.

Aangenomen werd dat de Russische gezant in Belgrado, de toegewijde pan-Slavist Nikolaj Hartwig, actief toewerkte naar een gewapende botsing tussen Servië en Oostenrijk, hoewel Sint-Petersburg daar vrijwel zeker niet op uit was. De Russische ambassadeur in Constantinopel klaagde dat Hartwig, een gewezen nieuwsbladcolumnist, 'de activiteit vertoont van een onverantwoordelijke journalist'.³⁴ Servië was een jong land dat nog pas in 1878 aan het Ottomaanse rijk was ontruikt, maar het kleefde nu als een kwaadaardig gezwel aan de zuidoostelijke grens van het Habsburgse rijk. Het land werd door westerse staatslieden met ongeduld en achterdocht in het oog gehouden. Het destabiliseerde de Balkan met zijn assertiviteit en zijn nationale leuze 'Waar een Serviër woont is Servië', en het ergerde de Europese regeringen met zijn cultuur van het 'trotse slachtoffer' — 'kleinduimpje Servië'. De Serviërs behandelden hun eigen minderheden, en met

name de moslims, openlijk gewelddadig, en vaak moorddadig. Elke macht op het vasteland begreep dat de Serviërs hun ambitie om hun twee miljoen broeders en zusters die zich nog onder Habsburgs gezag bevonden in hun eigen politieke gemeenschap te verenigen alleen konden realiseren ten koste van de ineenstorting van Frans Jozefs rijk.

De niet meer dan viereenhalf miljoen Serviërs bewoonden 87.300 km² vruchtbare landbouwgrond en ruige bergen, een kleiner land dan Roemenië of Griekenland. Vier van de vijf Serviërs leefden van de landbouw en het land had aan zijn lange onderwerping aan de Ottomanen een exotisch oriëntaals erfgoed overgehouden. De industrie die het bezat was gebaseerd op de landbouw: meelmalerijen en houtzagerijen, suikerraffinage en tabak. ‘Binnen net iets meer dan twee dagen met de trein [vanaf Londen]’, schreef een enthousiaste Britse reiziger voor de oorlog, ‘ligt een uitzonderlijk vruchtbaar en potentieel rijk onontwikkeld land, met een wonderlijkere geschiedenis dan een sprookje en een geslacht van helden en patriotten die Europa op een dag mogelijk nog op stelten zullen zetten³⁵ (...) Ik ken geen land dat zo’n algemene aanblik van schoonheid kan bieden, zo’n uitgesproken middeleeuwse charme. De hele sfeer is die van een opwindende romance. De conversatie is gelardeerd met verhalen over nipte ontspinningen en ridderlijke daden (...) Elke vreemdeling is welkom, en een Engelsman meer dan wie ook.’³⁶

Anderen bekeken Servië door een veel minder roze bril en zagen een land dat model stond voor de Balkantraditie van onderling geweld en machtswisselingen door moord. In de nacht van 11 juni 1903 overviel een groep jonge Servische officieren bij kaarslicht de tirannieke koning Alexandar en zijn gehate koningin Draga in hun woonverblijf in het koninklijk paleis. Hun met kogels doorzeefde en verminkte lichamen werden later in de tuin gevonden. Een van de moordenaars was Dragutin Dimitrijević, die als ‘Apis’ later betrokken zou zijn bij het complot van Sarajevo. Hij raakte in gevecht met de paleiswachten gewond en werd een nationale held. Koning Petar keerde terug van een lange ballingschap in Zwitserland om de troon van een in naam constitutionele monarchie over te nemen, maar de binnenlandse richtingenstrijd hield aan. Petar had twee zonen. Djordje, de oudste, was opgeleid in Rusland; hij was een gewelddadige playboy die gedwongen was af te zien van zijn aanspraak op de troon nadat hij in 1908 een schandaal had aangericht door zijn huisknecht dood te schoppen. Zijn broer Alexandar, op wie de troonsopvolging

overging, werd verdacht van een poging zijn broer Djordje te vergiftigen. De Servische koninklijke familie gaf niet het voorbeeld van vreedzaam samenleven en het leger oefende zoveel macht uit als in een modern Afrikaans staatje.

Servië was weliswaar een agrarische samenleving, het land beschikte toch over een dynamische economie en een klasse van in het westen opgeleide intellectuelen. Een van de geletterden in de laatste categorie probeerde een buitenlandse bezoeker te imponeren: 'Ik hou zo van dit land. Het is zo pastoraal, vindt u niet? Ik moet altijd denken aan de Pastorale Symfonie van Beethoven.' Hij floot in gedachten verzonken een paar maten. 'Nee, ik vergis me. Dat is de Derde, hè?'³⁷ De eeuwen Turkse overheersing hadden een exotisch oosters erfgoed nagelaten. De Amerikaanse correspondent John Reed schreef:

Bij het station hingen allerlei mensen rond, mannen met een tulband of fez of puntmutsen van bruin bont, mannen met Turkse broeken of lange hemden en kousenbroeken van crèmekleurig grof linnen, met leren vesten rijk geborduurd met gekleurde cirkels en bloemen, of in kostuums van zware bruine wol versierd met zwarte slingerpatronen, felrode sjerpen meermaals rond hun heupen geknoot, leren sandalen die bij de tenen in een ronde tuit zijn genaaid en om de kuiten worden vastgeknoopt met leren riemen tot aan de knie; vrouwen met de Turkse *yaşmak* en pofbroek, of met leren en wollen jasjes geborduurd met felle kleuren, lijfjes van de zijde die ze in de dorpen weven, geborduurde linnen onderhemden, zwarte schorten bewerkt met bloemen, zware overgooiers met ingeweven bonte banen van achteren vastgehaakt en op hun hoofd een gele of witte sjaal.³⁸

In de cafés dronken mannen Turkse koffie en aten *kajmak*, roomkaas. Elke zondag verzamelden de boeren zich op het dorpsplein om te dansen: er waren verschillende dansen voor bruiloften, doopfeesten en bij verkiezingen zelfs voor elke partij. Er werden vaak politieke liedjes bij gezongen: 'Als jij voor mij de belasting betaalt, stem ik op jou!' Dit was de natie waarop Oostenrijk al zijn argwaan en vijandschap concentreerde en die alle bescherming kreeg van Rusland. Hoe men de rol van Servië in de crisis van 1914 ook beschouwt, men kan moeilijk staande houden dat de inwoners ervan louter onschuldige martelaren waren.

In West-Europa was men al zodanig gewend aan geweld in de Balkan dat nieuwe incidenten slechts een vermoeid soort misprijzen opriepen. In Parijs werd de algehele situatie in Europa in juni 1914 minder gevaarlijk geacht dan in 1905 of 1911, toen er acute spanningen waren gerezen tussen de Triple Alliantie en de Triple Entente, die langs diplomatieke weg waren gedempt.³⁹ Raymond Poincaré, drieënvijftig jaar oud en voormalig conservatief minister-president die in 1913 tot president was gekozen, was de eerste die van zijn ambt een niet louter ceremoniële maar uitvoerende functie maakte. Hij was weliswaar de eerste president sinds 1870 die in de Duitse ambassade in Parijs dineerde, maar hij haatte en vreesde de natie van keizer Wilhelm en concentreerde de Franse buitenlandse politiek geheel op steun aan Rusland. Er zijn maar weinig serieuze historici die suggereren dat de Fransen in 1914 een Europese oorlog verlangden, toch blijft het opmerkelijk hoe vergaand Poincaré het onafhankelijk oordeel over deelname aan zo'n oorlog prijs gaf. De Duitsers waren de ervvijand van zijn volk en voor zover bekend schreef hun oorlogsstrategie voor dat ze van meet af aan Frankrijk zouden aanvallen alvorens de strijd met Rusland aan te gaan. Poincaré geloofde, mogelijk niet onterecht, dat de Ententemachten samen tegen Duitsland moesten optrekken om niet een voor een te worden afgeslacht.

Frankrijk had zich voortreffelijk hersteld van de nederlaag tegen Pruisen in 1870. Dat Von Bismarck de Franse tweelingprovincies Elzas en Lotharingen had geannexeerd als een bufferzone ten westen van de Rijn was nog altijd een heikel punt, maar het was in het nationale bewustzijn geen open wond meer. Het koloniale Frankrijk bloeide, ondanks de chronische ontevredenheid van zijn moslim-onderdanen, vooral in Noord-Afrika. Het prestige van het leger was diep besmeurd door het jarenlange vertoon van wreedheid, snobisme, domheid en antisemitisme onder de hogere officieren dat in de zaak-Dreyfus aan het licht kwam, maar het werd nu erkend als een van de krachtigste strijdmachten van Europa, zij het niet door de Duitse keizer. De opleving en het innovatieve vermogen van Frankrijk werden gesymboliseerd door de eerste telefooncellen, elektrische spoorlijnen en de lancering van de Michelinkaarten. De gebroeders Lumière liepen voorop in de vernieuwing van de cinematografie. Het openbaar vervoer werd gemechaniseerd en Parijs kreeg als vierde stad ter wereld een metro die al gauw 400.000 passagiers per jaar vervoerde. De stad genoot er-

kenning als de culturele hoofdstad van de wereld en de habitat van de avant-garde en de grootste schilders op aarde.

De Derde Republiek werd de *république des paysans* genoemd: hoewel de maatschappelijke ongelijkheid bleef bestaan, was de invloed van de grondeigenaren zwakker dan in enig ander Europees land. Sociale voorzieningen kwamen op, met de invoering van een vrijwillig pensioenplan, wettelijke ongevallenverzekering en verbeteringen in de volksgezondheid. In Frankrijk bezat de middenklasse meer politieke macht dan waar ook in Europa. Poincaré was de zoon van een ambtenaar en zelf jurist en de voormalige en toekomstige premier Georges Clemenceau was arts en zoon van een arts. Waar de aristocratie nog op de voorgrond trad, was in het leger, al moet worden opgemerkt dat de belangrijkste Franse militaire leiders van 1914–1918, Joseph Joffre, Ferdinand Foch en Philippe Pétain, allemaal van bescheiden afkomst waren. De invloed van de kerk nam onder de boeren en industriearbeiders in hoog tempo af en bleef alleen nog sterk onder de adel en de bourgeoisie.⁴⁰ De natie maakte een verlichting in sociaal opzicht door en hoewel artikel 213 van de *Code Napoléon* nog steeds voorschreef dat een vrouw haar echtgenoot gehoorzaamheid verschuldigd was, trad een bescheiden maar groeiend aantal vrouwen toe tot juridische of medische beroepen, voorgegaan door Marie Curie, die twee Nobelprijzen won.

Op het platteland waren de omstandigheden nog altijd primitief; boeren en dieren leefden dicht op elkaar. Buitenlanders bespotten de Franse hygiënenormen: de meeste mensen namen maar eenmaal per week een bad en de lagere middenklassen hielden de schijn hoog met valse boorden en kragen.⁴¹ De Fransen stonden toleranter tegenover bordelen dan andere Europese volken, al was er debat over de vraag of dat voortkwam uit verlichting of verworping. Alcoholisme was een ernstig probleem, dat werd verergerd door de stijgende welvaart: de gemiddelde Fransman consumeerde 162 liter wijn per jaar en sommige mijnwerkers verzachtten de ontberingen van hun beroep door er per dag zes liter van te drinken. Het land telde een half miljoen cafés — één op elke tweeëntachtig ingezetenen. Het was bekend dat moeders wijn in de fles van hun baby deden en dokters schreven het vaak voor tegen kwalen, zelfs bij kinderen. Alcohol en mannelijkheid werden onscheidbaar geacht. Bier of water drinken was niet vaderlandslievend.

Franse politici keken geobsedeerd naar manieren om de Duitse demografische voorsprong ongedaan te maken. Tussen 1890 en 1896,

de jaren waarin velen die later in de Eerste Wereldoorlog zouden vechten werden geboren, produceerde het Duitse volk tweemaal zoveel kinderen als de Republiek en de volkstelling van 1907 kwam tot een inwonertal in Frankrijk van net negenendertig miljoen, wat betekent dat er op dat moment drie Duitsers stonden tegenover twee Fransen.⁴² Werkende moeders kregen in Frankrijk betaald zwangerschapsverlof en degenen die hun kind borstvoeding gaven hadden recht op een toelage in contanten. Sinds het begin van de twintigste eeuw, toen een op de tien Franse rekruten voor het leger nog geen 1 meter 55 mat, was een indrukwekkende verbetering van de volksgezondheid bereikt.⁴³ Maar veel bourgeoisgezinnen verkozen tegen de aanmaningen van hun priesters in zich tot één kind te beperken. Poincaré presenteerde in 1913 zijn ‘driejarenwet’, een verplichte driejarige dienstplicht, als een cruciale defensieve maatregel.⁴⁴ Frankrijk had zich met heroïsche prestaties hersteld als grootmacht. Toch geloofde niemand, het eigen volk zeker niet, dat het in militair opzicht zonder hulp opgewassen was tegen Duitsland, vandaar het grote belang dat werd gehecht aan de alliantie met Rusland.

Groot-Brittannië, de derde en laatste pijler van de Entente, heerste over het grootste imperium dat de wereld ooit had gezien, maar tijdgenoten met kennis van zaken zagen dat die dominantie tanend was. In eigen land werd een ontzaglijke nieuwe rijkdom opgebouwd, maar de maatschappelijke en politieke tegenstellingen bereikten het kookpunt. De vijf miljoen meest welvarende Britten deelden een jaarlijks inkomen van 830 miljoen pond, terwijl de andere achtendertig miljoen het moesten doen met de resterende 880 miljoen. De journalist George Dangerfield keek in zijn monumentale boek *The Strange Death of Liberal England* vanuit het gezichtspunt van 1935 terug op de toestand in Groot-Brittannië in het edwardiaanse en postedwardiaanse tijdperk:

De nieuwe financier, de nieuwe plutocraat, had maar weinig van dat verantwoordelijkheidsbesef dat ooit de macht van de Engelse landadel had gewettigd. Hij was een zuiver internationaal figuur, zo leek het althans, en zijn taal was geld (...) Waar kwam dat geld vandaan? Het scheen niemand iets uit te maken. Het was er om te rollen, en het moest op de meest protserige manier rollen, want zijn nieuwe meesters zetten de toon (...) De samenleving werd in

de laatste jaren voor de oorlog ongeremd plutocratisch; de middenklassen werden zelfgenoegzamer en afhankelijker; alleen de arbeiders leken verstockt te blijven van hun aandeel in de welvaart (...) De middenklassen (...) aanschouwden de producenten van Engeland met een afgunstige, angstige en rancuneuze blik.⁴⁵

C.E. Montague bezag de periode voorafgaand aan 1914 ongeveer net zo in zijn autobiografische roman *Rough Justice*: 'De Engelse wereld waarvan hij hield en waarin hij geloofde leek het nu te begeven, en het eerst aan de top (...) De oude ruiters leken niet meer met hun paarden om te kunnen gaan — bang voor ze te zijn, zo veel mogelijk bij ze uit de buurt te blijven, zich te onttrekken aan hun taak om hun behoeften te onderkennen en te delen in hun trage, vriendschappelijke gedachten (...) De enige rechten op leiderschap die de oude heersende klasse ooit had bezeten, ontleende ze aan de kracht waarmee haar leden hun pachters, landarbeiders, bedienden, lijfwachten en zeelui hadden geliefd en gekend, hun eigen levenslange kameraden in de agrarische economie, in de sport, in het grootbrengen van kinderen en in de ridderslijkheden van oorlog en avontuur.'⁴⁶ Wat hij schreef was sentimentele kletsboek, maar hij sprak namens de aristocratie en de conservatieve partij die zich in 1909 met hand en tand verzetten tegen de invoering van elementaire maatschappelijke hervormingen door de liberalen.

Het leven van de meeste mensen werd maar nauwelijks beroerd, ten goede of ten kwade, door de overheid en haar bureaucratieën. Men kon nog zonder paspoort naar het buitenland reizen en vrijelijk ongelimiteerde geldbedragen uitwisselen. Een buitenlander kon zich zonder enige vorm van officiële goedkeuring in Groot-Brittannië vestigen. De liberalen hadden de uitgaven aan sociale voorzieningen weliswaar verdubbeld sinds ze in 1905 in de regering kwamen, toch bedroegen de 200 miljoen pond die in 1913–1914 via alle vormen van belasting werden binnengehaald nog geen acht procent van het nationaal inkomen. De leerplicht eindigde met dertien jaar, een Britse burger had vanaf zijn zeventigste jaar recht op een karig pensioen en Lloyd George creëerde in 1911 een primitief verzekeringsstelsel ter bescherming van zieken en werklozen.

Niettemin was de Britse arbeider na een decennium in de nieuwe eeuw reël armer dan hij in 1900 was geweest, en dus ontevreden. Er waren aanhoudend conflicten en stakingen, vooral in de kolenmijn-

bouw. In 1910 staakten zeelui en havenarbeiders voor een minimumloon en betere arbeidsomstandigheden en ook in de vervoerssector was er een staking. In een banketbakkerij in Bermondsey haalden de vrouwelijke werknemers, die tussen 7 en 10 shilling per week betaald kregen — meisjes kregen er 3 — een loonsverhoging van 1 tot 4 shilling binnen nadat ze het werk hadden neergelegd. In 1911 gingen meer dan tien miljoen arbeidsdagen verloren aan stakingen; ter vergelijking: in 2011 waren het er 1,4 miljoen. De strijdbaarheid kwam niet van vakbondsleiders — velen van hen vonden die net zo beangstigend als de werkgevers — maar van de werkvloer. Een bedrijfsbemiddelaar kreeg van een wanhopige vakbondsbestuurder te horen dat hij niet begreep wat het land overkwam: ‘Iedereen lijkt zijn verstand te hebben verloren.’⁴⁷

De hand van de staat hierin werd vooral zichtbaar in het gebruik van militair geweld tegen de opstandigheid van de werkende klasse. In 1910 werden troepen ingezet tegen ordeverstoorders bij de mijnen van Rhondda Valley in Wales en bezetten Hussars en Lancashire Fusiliers het stadje Tonypany. Minister van Binnenlandse zaken Winston Churchill stuurde een cavaleriecolonne om de Londense wijk East End te intimideren, waar duizenden stakende dokwerkers woonden. De burgemeester van Chesterfield spoorde tijdens een treinstaking troepen aan te schieten op een menigte die het station van het stadje afbrak; de bevelvoerende officier weigerde wijselijk het bevel te geven.

De eigenaren van kolenmijnen waren wel de minst sympathieke vertegenwoordigers van het toenmalige kapitalisme: in 1912 stelden ze zich vierkant op tegen de vakbondseis om mannen 5 shilling per standaarddienst te betalen en jongens twee — wat bekend kwam te staan als ‘the five and two’. Het was dezelfde tijd waarin de wijnhandelaar Berry Bros in Londen 96 shilling rekende voor een dozijn flessen Veuve Cliquot champagne en 60 shilling per dozijn Nuits-Saint-Georges uit 1898. Dat jaar gingen ruim achtendertig miljoen arbeidsdagen verloren aan stakingen. De klachten van de arbeiders waren al evenmin moeilijk te begrijpen: in oktober 1913 kostte een explosie in de mijn van Seghenydd, die te wijten was aan grove nalatigheid van de directie, het leven aan 439 mijnwerkers. In het Lagerhuis liepen premier Herbert Asquith de tranen over de wangen toen hij stakende arbeiders opriep terug te gaan naar de mijnen. Asquiths vrouw Margot, een grillig schepsel met een weinig bezonken oordeel maar een grote persoonlijkheid, probeerde het dispuut op te lossen door per-

soonlijk met de leider van de mijnwerkers in onderhandeling te gaan. Toen hij dat weigerde, schreef ze chagrijnig: 'Ik zie niet in waarom iemand zou moeten weten dat we elkaar hebben ontmoet.' Het leden-tal van de vakbonden steeg tussen 1910 en 1914 van 2,37 tot bijna 4 miljoen. De Britse industrie werd in de zeven maanden voorafgaand aan de uitbraak van de oorlog getroffen door 937 stakingen.

Minstens even ernstig als de oorlogvoering in de industrie was echter de crisis om Ulster, die tussen 1912 en 1914 een reëel risico van een burgeroorlog in het Verenigd Koninkrijk schiep. Zelfbestuur voor Ierland was de beloning die Asquith de Ierse parlementsleden had geboden voor hun steun aan zijn heftig omstreden begroting voor 1909, de kiem van de verzorgingsstaat. De protestanten in Ulster, die zich absoluut niet wilden laten degraderen tot een minderheid in een door katholieken geregeerde maatschappij, zagen daarin aanleiding om zich te bewapenen. Zij wonnen met hun verzet tegen de Home Rule-wet die op dat moment in het parlement diende de steun van de conservatieve partij en haar leiders die zich uitstrekten tot de voorbereiding van gewelddadig verzet tegen de uitvoering ervan. Een groot deel van de aristocratie bezat grond in Ierland en was dus des te verontwaardigder over Asquiths plannen.

In maart 1914 gaf een groep legerofficieren te kennen dat ze niet zouden meewerken aan dwangmaatregelen tegen de rebellen van Ulster; hun zogenaamde *Curragh Mutiny* leidde tot het aftreden van de chef van de generale staf, veldmaarschalk Sir John French, en de minister van Oorlog, kolonel Jack Seely. De laatstgenoemde zei in een moment van verstandsverbijstering tegen French dat officieren die niet in Ulster wilden dienen konden 'verdwijnen'. Generaal-majoor Sir Henry Wilson, directeur militaire operaties bij het ministerie van Oorlog, schreef triomfantelijk in zijn dagboek: 'Wij militairen hebben Asquith en zijn vuile streken verslagen.'⁴⁸ De minister-president nam de defensieportefeuille tijdelijk onder zijn eigen beheer.

De liberalen geleid door Asquith vormden een van de meest talentrijke regeringen in de Britse geschiedenis, die in 1914 werd gedomineerd door figuren als minister van Financiën Lloyd George, minister van Marine Winston Churchill, en Richard Haldane, een hervormingsgezinde voormalige minister van Oorlog, nu Lord Chancellor. De premier zelf was een veteraan uit een eerder tijdperk, oud genoeg om in 1864 als twaalfjarig jongetje de lijken van vijf moordenaars te hebben zien bungelen aan de galg buiten Newgate, met witte kappen

over hun hoofd. Hij was een jurist van bescheiden middenklassen-afkomst en in de woorden van zijn biograaf ‘bleef Asquith altijd een klassieke gereserveerdheid eigen. Hij vocht tegen elke uitdrukking van sterkere emoties.’⁴⁹ George Dangerfield ging verder en stelde dat het Asquith aan verbeelding en passie ontbrak en dat hij, zijn hoge intelligentie ten spijt, bij elke van de grote crises die Groot-Brittannië tijdens zijn bewind troffen, had gefaald een overtuigende oplossing te vinden. ‘Hij was vindingrijk maar niet subtiel, hij kon briljant improviseren op iemand anders’ thema. Hij was gematigd imperialistisch ingesteld, gematigd progressief, gematigd geestig en als de meest nauwgezette van de liberale politici slechts gematigd ontwijkend.’⁵⁰ Was dat oordeel te cynisch, het is duidelijk dat Asquith tegen augustus 1914 een vermoeide oude man was.

Het klimaat in de Britse politiek was meedogenloos geworden en er werd vaak onverantwoordelijk gehandeld. Lord Halsbury, een oud-gediende conservatieve jurist, laakte het ‘landsbestuur door een kabinet gecontroleerd door socialisten van het zuiverste water’.⁵¹ Een Tory-parlementslid gooide Churchill in de bibliotheek van het Lagerhuis een wetboek in zijn gezicht. Voordat het grote gevecht om Ulster uitbrak kon men rivaliserende partijleiders regelmatig in dezelfde foyer aantreffen, nu meden zij en hun respectieve aanhangers elkaar. Margot Asquith schreef Lady Curzon, de vrouw van een Tory-grootheid, om te protesteren omdat ze niet was uitgenodigd voor haar mei-bal, dat door de koning en de koningin werd bijgewoond. Lady Curzon schreef hooghartig terug dat het ‘zelfs voor een sociale gelegenheid ontactisch zou zijn de vrouw en dochter uit te nodigen van een regeringsleider tegen wie de meerderheid van mijn vrienden onbuigzaam is gekant’.

De Schots-Canadese Bonar Law was in november 1911 Arthur Balfour opgevolgd als vlaggendrager van de conservatieven en had als cynische opening tegen de liberalen direct de kaart van Ulster uitgespeeld. Op 28 november 1913 riep de leider van ‘His Majesty’s Loyal Opposition’ het Britse leger publiekelijk op om het zelfbestuur in Noord-Ierland niet te handhaven. Het was een verbijsterend staaltje staatsrechtelijk onfatsoen dat niettemin de steun genoot van zijn partij en het grootste deel van de adel en door de koning niet werd afgekeurd. Een prominente unionist was de jurist Sir Edward Carson, in de rechtbank de kwelgeest van Oscar Wilde en passend gekenschetst als ‘een intelligente fanaticus’.⁵² Captain James Craig, de leider van de

rebelse Ulstermen, schreef: 'Er verspreidt zich een mentaliteit in het buitenland, naar ik uit eigen ervaring kan getuigen, dat Duitsland en de Duitse keizer te verkiezen zijn boven het bewind van John Redmond [en zijn Ierse Home Rulers].'

Veldmaarschalk Lord Roberts, de beroemdste Britse veteraan, stak openlijk de loftrumpet over de zending van wapens naar de protestantse rebellen in april 1914 en verklaarde dat elke poging om Ulster in het keurslijf te dwingen 'de ondergang van het leger' zou betekenen. Duizenden mannen marcheerden openlijk bewapend door Belfast en werden toegesproken door Carson, Craig en de grootste opruier onder de conservatieven, F.E. Smith. En al die tijd deed de Britse regering — niets. De militante nationalist in zuidelijk Ierland namen een voorbeeld aan Carson en zijn succesrijke ongehoorzaamheid aan het parlement en begonnen zelf wapens aan te schaffen. Maar het Britse leger trad de militante nationalist veel minder tolerant tegemoet dan de gewelddadige Ulstermen. Op zondag 26 juli 1914 vuurden troepen op Bachelor's Walk in Dublin op ongewapende burgers — die trouwens wel betrokken waren bij wapensmokkel — met als gevolg drie doden en achtendertig gewonden.

Terwijl het Britse Keizerrijk wereldwijd werd beschouwd als rijk en machtig, gold de regering-Asquith als chronisch zwak. Ze was klaarblijkelijk even machteloos tegen gewelddadig verzet in de industrie als tegen de waanzin in Ulster. Ze leek zelfs weinig uit te kunnen richten tegen de feministische suffragettebeweging, wier geruchtmakende campagne voor het vrouwenkiesrecht oorverdovende proporties had aangenomen. Activisten gooiden over heel Londen ruiten in, brandden met zuur leuzen in de greens van golfclubs en hielden hongerstakingen in de gevangenis. In juni 1913 kwam Emily Davidson om doordat ze zich bij de Derby onder het paard van de koning wierp. In de eerste zeven maanden van 1914 werden 107 gebouwen door de suffragettes in brand gestoken.

De critici van Asquith zagen een voor de hand liggend gegeven over het hoofd, namelijk dat niemand in staat zou zijn geweest de enorme sociale en politieke krachten die Groot-Brittannië deden wankelen tot bedaren te brengen. George Dangerfield schreef: 'In de geschiedenis zijn maar heel weinig premiers geteisterd door zoveel plagen en in zo'n korte tijd.'⁵³ De prominente Ierse republikein John Dillon zei tegen de dichter Wilfrid Scawen Blunt: 'het land wordt bedreigd door revolutie.'⁵⁴ De binnenlandse twisten maakten grote in-

druk op de publieke opinie in het buitenland, waar het idee postvatte dat een grote democratie afgleed naar decadentie en verval. De bondgenoten van Groot-Brittannië, Frankrijk en Rusland, reageerden ontsteld. En zijn potentiële vijanden, met name in Duitsland, konden zich maar moeilijk voorstellen hoe een land dat zo met zichzelf in de knoop lag — en waarvan zelfs het kleine leger verscheurd werd door fractiestrijd — een dreiging kon betekenen voor hun macht en ambities op het vasteland.

STRIJDPLANNEN

Veel Europeanen voorzagen, al dan niet enthousiast, dat hun beider rivaliserende allianties vroeg of laat slaags zouden raken. Een oorlog op het vasteland werd niet ondenkbaar geacht, integendeel, velen zagen die als een hoogst plausibele en zeker niet ontoelaatbare oplossing voor de internationale spanningen. Europa telde twintig miljoen reguliere militairen en reservisten en elk land werkte aan plannen voor de diverse omstandigheden waaronder ze konden worden ingezet. Alle potentiële oorlogspartijen zagen aanval als de beste verdediging. In de *Field Service Regulations* van het Britse leger van 1909, grotendeels opgesteld door Sir Douglas Haig, werd gesteld: ‘Beslissend succes in de strijd is slechts te behalen met een krachtig offensief.’ De Russische militaire inlichtingendienst bezorgde haar regering in februari 1914 twee Duitse memoranda waarin werd gesproken over de noodzaak de publieke opinie voor te bereiden op een oorlog op twee fronten. De derde partij van de Triple Alliantie, Italië, was in naam gehouden Duitsland en Oostenrijk metterdaad bij te staan, zodat Frankrijk niet alleen troepen moest reserveren om het op te nemen tegen de Duitsers, maar ook om zijn zuidoostelijke grens te verdedigen. Niettemin bleef het voor alle Europese machten ongewis wat Italië zou doen in het geval van een oorlog, en voor de Italianen zelf ook. Wat iedereen wel aannam was dat de regering in Rome uiteindelijk steun zou bieden aan die partij die haar tegemoet zou komen in de Italiaanse verlangens naar gebiedsuitbreiding.

De Duitse stafchef Helmuth von Moltke had in 1906 van zijn voorganger Alfred Graf von Schlieffen een plan nagelaten gekregen waarin de Duitsers met een massale zwaaibeweging door Noord-Frankrijk en om Parijs zouden optrekken om het Franse leger uit te schakelen alvorens zich tegen Rusland te keren. Die visie van Von Schlieffen vormt

al een eeuw lang de kern van elk debat over de vraag of Duitsland de oorlog in 1914 had kunnen winnen. Het vertrouwen van de Duitse leiders dat het land met succes een algemeen Europees conflict kon aangaan, berustte immers geheel op het Schlieffenplan, of, preciezer, Von Moltkes aanpassing ervan.

De keizer liet graag geloven dat hij Duitsland regeerde, en een enkele keer was dat ook zo; de door hem benoemde liberaal-conservatieve kanselier Von Bethmann Hollweg oefende in wisselende mate invloed uit terwijl hij een toenemend vijandige Rijksdag probeerde te beteugelen. Maar de machtigste man bij uitstek in het Duitse rijk was Von Moltke, die het bevel voerde over de machtigste vechtmachine van Europa. Hij was een onwaarschijnlijk soort generaal, een Christian Scientist die cello speelde en *der traurige Julius* werd genoemd vanwege zijn diepmelancholische buien. Bakens in zijn leven waren de toewijding aan zijn vrouw en de fascinatie voor het hiernamaals, spirituele en occulte verschijnselen die zij uitdroeg. Von Moltke meende dat hij de eervolste functie op aarde uitoefende. Hij en het leger lieten zich door geen enkele politicus iets zeggen, alleen door de keizer.

De grote generale staf die onder zijn leiding opereerde was de meest geachte instelling in Duitsland. Hij bestond uit 625 officieren die werkten in een gebouw aan de Königsplatz in Berlijn waarin ook Von Moltke en zijn vrouw een appartement bewoonden. De beveiliging was er streng; secretaresses of ambtenaren waren er niet en alle documenten werden door stafofficieren opgesteld. Nadat de schoonmaaksters 's ochtends waren vertrokken, kwam er behalve Eliza von Moltke en haar dienstmeisje geen vrouw meer het gebouw binnen. Elk jaar werden, zodra een nieuw mobilisatieprogramma was opgesteld, alle kopieën van het oude zorgvuldig vernietigd. De staf had in zijn opereren geen boodschap aan de techniek: hij bezat geen auto's, zelfs de invloedrijke afdeling Spoorwegen had slechts één typemachine en dringende telefoongesprekken werden gevoerd vanuit één cel op de gang. Er was geen kantine; de meeste officieren brachten lunchpakketten mee en aten die tijdens hun werkdag van twaalf tot veertien uur aan hun bureau op. Elk lid van de generale staf werd onderwezen in de gedachte dat hij onderdeel was van een gewijde elite en zich moest houden aan nauwlettend gehandhaafde sociale voorschriften; zo zou bijvoorbeeld geen van hen naar een café gaan dat werd bezocht door socialisten.

Von Moltke zelf deed er alles aan om een indruk van persoonlijke kracht te wekken, die weliswaar spoedig bedrieglijk zou blijken maar in de aanloop naar de oorlog van doorslaggevende invloed was. Hij was zeer intelligent en ontwikkeld en maakte zijn opkomst onder de vleugels van de keizer, eerst als adjudant van zijn oom, ‘de grote Von Moltke’ die in 1870–1871 Frankrijk had verslagen. Wilhelm kon het goed vinden met de neef van de oorlogsheld en koesterde de overtuiging dat de grote geest van de oude man moest zijn overgedragen op de volgende generatie. Toch was de benoeming van Helmuth Von Moltke tot stafchef controversieel en voor sommigen schokkend. Een van Von Moltkes vroegere militaire instructeurs schreef: ‘Deze man kon weleens een ramp zijn.’⁵⁵ Wilhelm baseerde zijn keuze kennelijk op persoonlijke voorkeur: hij vond de generaal prettig gezelschap en aangenaam in de omgang — door de eeuwen heen het belangrijkste vereiste voor geslaagde hovelingen. Von Moltke had zichzelf bewezen als een competente officier, ook al had hij geen blijk gegeven — of geen gelegenheid gehad om blijk te geven — van geniaal militair inzicht.

De ironie wil dat de oudere Von Moltke na 1890 van mening was dat voortaan langs diplomatieke weg over het lot van Europa moest worden beschikt, en niet op het slagveld; hij meende dat oorlog zijn nut voor Duitsland had verloren. Niettemin gaf zijn veel minder talentvolle neef vanaf 1906 als zijn overtuiging te kennen dat Von Schlieffens concept van een grootscheepse sikkelbeweging het vooruitzicht bood op een Duitse overheersing van Europa. Von Moltke hield de Oostenrijkse stafchef Conrad von Hötzendorf in februari 1913 voor: ‘Het lot van Oostenrijk zal uiteindelijk niet worden bepaald aan de Boeg maar aan de Seine.’⁵⁶ Hij raakte er vurig van overtuigd dat hij met behulp van nieuwe technologieën — luchtballonnen en motorvoertuigen — het bevel over de Duitse strijdkrachten op het slagveld sterk zou kunnen centraliseren. Andere hogere officieren stonden daar zeer sceptisch tegenover. Karl von Einem waarschuwde in 1914 voor de moeilijkheden die het zou kosten om de bewegingen van bijna drie miljoen man te sturen en voor de waarschijnlijk beperkte mogelijkheden om reservisten bij operaties in te zetten; hij voorzag, naar later bleek terecht, een toenemend verlies van stootkracht tijdens de voorgenomen bliksemsnelle opmars door Frankrijk.

Von Moltke behield echter zo niet zijn enthousiasme, dan toch een consequent fatalisme ten aanzien van de onvermijdelijkheid van een

oorlog met Rusland en Frankrijk. Inmiddels vierenzestig geworden zei hij in oktober 1912: 'Als er een oorlog komt, hoop ik dat die spoedig komt, voordat ik te oud en gebrekkig ben.' Hij uitte tegen keizer Wilhelm zijn vertrouwen dat een oorlog snel te winnen was en herhaalde die mening in de eerste fase van de julicrisis van 1914. De persoon van de stafchef wordt omgeven door een enorm raadsel: al die tijd koesterde hij in zichzelf twijfel en angst, die op de meest dramatische wijze naar boven kwamen toen de oorlog aanbrak. De rationele kant van zijn aard zei hem dat een grote krachtmeting tussen de grote machten wel langdurig en zwaar zou zijn, en niet vlug en gemakkelijk. Hij hield de keizer eens voor: 'de volgende oorlog wordt een volksoorlog. Hij zal niet eindigen met één beslissende slag maar een lange afmattende strijd worden met een vijand die zich niet gewonnen geeft tot zijn hele nationale kracht gebroken is (...) een oorlog die ons volk volkomen zal uitputten, ook als we overwinnen.'

Toch sprak zijn eigen gedrag in de jaren voor 1914 zo'n ernstige inschatting tegen. Hij benaderde het vooruitzicht van een oorlog met een standvastigheid die aanhield waar die van anderen — Von Bethmann Hollweg en de keizer — regelmatig verflauwde. De Duitse opperbevelhebber lijkt bezweken te zijn voor een kwaal die legerleiders van vele nationaliteiten en tijdperken gemeen hebben: hij wilde zijn regering en volk aantonen dat hun geldverslindende strijdkrachten in staat waren hun fantasieën waar te maken. Von Moltke heeft tegen prins Von Bülow een karakterschets van zichzelf gegeven die beroemd, zo niet berucht is geworden: 'Ik heb geen gebrek aan persoonlijke moed, maar ik mis het vermogen om snel een beslissing te nemen; ik ben te reflectief, te scrupuleus of, als je wilt, te gewetensvol voor zo'n functie. Ik mis het vermogen om alles in te zetten op een enkele worp.' In tegenspraak hiermee hunkerde hij ernaar zichzelf de verantwoordelijkheid waardig te betonen waarvoor de meesten van zijn kring hem ongeschikt vonden, en zijn land een triomf te bezorgen. Dat vereiste een ongekend snelle mobilisatie en troepenconcentratie en de inzet van een klein verdedigingsleger om de Russen tegen te houden terwijl de overweldigende macht van het rijk op Frankrijk werd gericht, dat in een campagne van veertig dagen opgerold moest worden, alvorens weer oostwaarts te trekken.

De aanvalsplannen van Oostenrijk-Hongarije waren flexibeler, om niet te zeggen chaotisch, omdat het keizerrijk niet zeker kon weten of het alleen slag moest leveren met Servië, zoals gehoopt, of aan zijn

Galicische grens met Russisch Polen ook een tweede front moest openen. Op het Europese schouwtoneel verdrongen zich in 1914 vele bizarre figuren om de aandacht, maar Conrad von Hötzendorf was een van de merkwaardigste. Churchill beschreef hem als een ‘donkere, kleine, tengere, magere officier met doordringende en expressieve ogen gevat in het gezicht van een asceet’.⁵⁷ Het zou moeilijk zijn een man te vinden die minder geschikt was voor zijn rol: zijn incompetentie was legendarisch, maar hij was ook een extreme imperialist, die wilde dat de Habsburgdynastie de macht zou krijgen over de Adriatische Zee, het oostelijk Middellandse Zeegebied, de Balkan en Noord-Afrika. Hij was de volmaakte belichaming van de gevaarlijkste soort officier zoals de oude Von Moltke die had omschreven: én dom, én hyperenergiek. Zijn vrouw was tien jaar voordien gestorven en hij woonde een huis met zijn moeder. Hij was onlangs verliefd geworden op Virginie von Reininghaus, de vrouw van een biermagnaat, en zij werd voor hem een obsessie. Hij had zich in het hoofd gehaald dat hij, als hij Oostenrijk aan een grote militaire overwinning kon helpen, op een golf van persoonlijke roem Gina kon overreden om haar man in de steek te laten en met hem te trouwen. Hij schreef haar over zijn hoop op een ‘oorlog waarvan ik zou terugkeren bekroond met succes, zodat ik alle barrières die tussen ons in staan kon afbreken (...) en jou opeisen als mijn eigen liefste echtgenote.’

Conrad drong al sinds 1906 aan op militaire actie tegen Servië en in de zeventien maanden tussen 1 januari 1913 en 1 juni 1914 spoorde de stafchef zijn regering zesentwintig maal aan tot oorlog. Hij schreef Von Moltke in 1914 op Valentijnsdag over de dringende noodzaak voor Oostenrijk om ‘de ring te breken die ons opnieuw dreigt te omsluiten’. Voor Conrad, maar ook voor Von Berchtold, bood de moord op aartshertog Frans Ferdinand niet slechts een rechtvaardiging, maar een door de hemel gezonden excuus voor een oorlog. De wereld was getuige geweest van de afkalving van het Ottomaanse Rijk, dat gedurende de regionale conflicten van de afgelopen drie jaar was gekleinereerd door jonge en assertieve Balkannaties, en Conrad meende dat de aanslag in Sarajevo Oostenrijk een laatste kans bood om aan datzelfde lot te ontsnappen. Daarvoor moest het de dreiging van het offensieve panslavisme, belichaamd door Servië, uit de weg ruimen. Hij zei: ‘Zo’n oude monarchie en zo’n oud leger (als die van de Habsburgers) kunnen niet roemloos ten onder gaan.’⁵⁸

De Oostenrijkse minister van Buitenlandse Zaken Von Berchtold kenschetste het beleid van Conrad in juli 1914 als ‘oorlog, oorlog, oorlog’. In zijn verlangen de schande van de Oostenrijkse nederlaag tegen Pruisen van 1866 uit te wissen, beklagde de generaal zich over ‘deze smerige vrede die zich alsmaar voortsleept’. Zijn hunkering naar militaire strijd ging zo ver dat hij zich nauwelijks bekommerde om de praktische kanten daarvan. Het ingedutte Oostenrijkse leger lag al jaren achter op dat van zijn buurlanden. Een hogere legerbegroting zou hogere belastingen betekenen, waartegen het parlement zich verzettede, en de beschikbare fondsen werden grotendeels verbruikt door de marine. De Oostenrijkse industrie produceerde weliswaar kwaliteitswapens, vooral zware artillerie en het M95-geweer, het Oostenrijkse leger zelf was te arm om er voldoende aantallen van te kunnen aanschaffen.

Veel mensen in de mengelmoe van etnische minderheden waaruit het keizerrijk bestond waren ontevreden. Volgens cijfers uit 1911 waren er onder elke 1000 Oostenrijks-Hongaarse militairen gemiddeld 267 Duitstaligen, 233 Hongaren, 135 Tsjechen, 85 Polen, 81 Oekraïners, 67 Kroaten en Serviërs, 64 Roemenen, 38 Slowaken, 26 Slovenen en 14 Italianen. In het officierskorps daarentegen was de verhouding 76,1% Duitsers, 10,7% Hongaren en 5,2% Tsjechen. In verhouding tot hun bevolkingsaandeel hadden de Duitsers het drievoudige aantal officieren, Hongaren half zoveel en Tsjechen circa een tiende.⁵⁹ Het Oostenrijkse leger werd dus gerund als een koloniale onderneming, met Slavische infanteristen geleid door Duitsers, ongeveer zoals Britse officieren de bevelen gaven in het Indiase Leger. Oostenrijk was van alle Europese machten het minst in staat zijn pretenties op het slagveld waar te maken. Conrad ging er simpelweg van uit dat als Rusland in het belang van Servië zou interveniëren, Duitsland de last daarvan op zich zou nemen.

Berlijn had de Oostenrijkers aangespoord tot een streng beleid jegens Servië en keizer Wilhelm en Von Moltke hadden Frans Ferdinand en Conrad al in 1912 verzekerd dat ze ‘in alle omstandigheden [konden] rekenen op de volledige steun van Duitsland — wat historici hebben aangeduid als ‘de eerste blanco cheque’. Duitsland maakte van die inzet ook geen geheim en minister van Buitenlandse Zaken Alfred von Kiderlen-Waechter had de Rijksdag op 28 november 1912 voorgehouden: ‘Als Oostenrijk zich genooddaakt ziet, om wat voor reden dan ook, te vechten voor zijn bestaan als grootmacht, moeten

wij het steunen.’ Von Bethmann Hollweg herhaalde die boodschap toen hij op 2 december zei dat als Oostenrijk door Rusland aangevalen zou worden omdat het opkwam voor zijn legitieme belangen in de Balkan, ‘wij zouden vechten voor het behoud van onze eigen positie in Europa, ter verdediging van onze eigen toekomst en veiligheid’.

Op 8 december vond in het Berliner Stadtschloss een bijeenkomst plaats van de Duitse keizer en zijn oorlogsraad (Von Bethmann Hollweg en minister van Buitenlandse Zaken Gottlieb von Jagow waren afwezig) waarover sindsdien door achtereenvolgende generaties historici is gespeculeerd. Wilhelm en de belangrijkste generaals en admirals van Duitsland bespraken het bericht dat de Britse Lord Chancellor Haldane eraan vasthield dat Groot-Brittannië zou streven naar instandhouding van het machtsevenwicht op het vasteland. Er werden geen notulen bijgehouden, maar het hoofd van Wilhelms marinekabinet admiraal Georg Müller noteerde kort na de vergadering in zijn dagboek dat Von Moltke had gezegd: ‘Hoe eerder het oorlog is, hoe beter.’ De admiraal voegde er uit zichzelf aan toe: ‘hij trekt daaruit niet de logische conclusie, die zou zijn Rusland of Frankrijk of beide een ultimatum te presenteren dat de oorlog zou uitlokken terwijl wij in ons recht staan.’⁶⁰

Müllers verslag wordt door drie andere bronnen bevestigd, onder wie de militair gevolmachtigde van Saksen in Berlijn, die op 11 december naar zijn minister van Oorlog schreef: ‘Zijne Excellentie Von Moltke wil oorlog (...) Zijne Excellentie Von Tirpitz daarentegen zou liever zien dat die over een jaar komt, als het (Kieler)kanaal en de onderzeeërbasis op Helgoland klaar zijn.’⁶¹ Na hun vergadering van 8 december kwamen de Duitse leiders overeen dat er een perscampagne moest komen om de natie klaar te maken voor de strijd met Rusland. Die kwam er overigens niet. Müller schreef Von Bethmann Hollweg om hem in te lichten over de conclusies van de bijeenkomst. Ook al hechten we niet te veel belang aan deze bijeenkomst van de oorlogsraad en gaan we niet mee in de somberste these van Fischer dat Duitsland vanaf dat moment afkoerste op een Europese oorlog, we moeten uit het Duitse optreden daarna concluderen dat men zich in Berlijn opvallend weinig zorgen maakte over een dergelijke uitkomst. De Duitse leiders waren ervan overtuigd dat hun land sterk genoeg was, mits een conflict zou uitbreken voordat de Russische herbewapening in 1916 voltooid zou zijn. Müller voelde zich verplicht de keizer in te lichten dat sommige hogere officieren zozeer rekenden op

een oorlog dat ze waren begonnen hun persoonlijke vermogens in geld en aandelen om te zetten in goud.

Von Bethmann Hollweg leek daarna zo nu en dan te aarzelen. In juni 1913 zei hij bijvoorbeeld: 'Ik heb genoeg van oorlog en oorlogszuchtige praat en van oneindig geruzie. Het is hoog tijd dat de grote naties tot bedaren komen en zich gaan inzetten voor vrede. Anders komt het zeker tot een uitbarsting die niemand wil en die iedereen zal treffen.' Intussen speelde de kanselier een vooraanstaande rol in de opbouw van de Duitse oorlogsmachine. In gesprek met de oude legerleider en krijgswetenschapper, veldmaarschalk Wilhelm von der Goltz, schepte hij op dat hij de steun van de Rijksdag kon krijgen voor onbepaalde militaire uitgaven. Goltz antwoordde dat het leger in dat geval maar snel zijn verlanglijstje moest indienen. Ja, zei de kanselier, maar als je veel geld vraagt, wil men ook zien dat je het snel gebruikt — om aan te vallen. Goltz was het hartelijk met hem eens. Toen leek Von Bethmann Hollweg weer een kenmerkend moment van twijfel te hebben: 'Maar zelfs Von Bismarck ging in [18]75 een preventieve oorlog uit de weg.' Hij was zich er scherp van bewust dat de IJzeren Kanselier Duitsland tegen het eind van zijn leven had opgeroepen te stoppen met vechten. Goltz zei misprijzend dat Von Bismarck dat gemakkelijk kon zeggen, nadat hij drie voorafgaande oorlogen had gewonnen. Kanselier Von Bethmann Hollweg nam het voortouw om de torenhoge legerbegroting van 1913 door het parlement te drijven en aldus de militaire kracht van het land drastisch op te schroeven.

Von Moltke was intussen niet de enige maar slechts de belangrijkste onder de vooraanstaande Duitse legerleiders die gedurende de negentien maanden tussen de oorlogsraad van 8 december 1912 en het uitbreken van de oorlog in juli 1914 openlijk uitkeken naar een Europese krachtmeting. In mei 1914 schreef de kwartiermeester-generaal van de landmacht, generaal graaf Georg von Waldersee, een memorandum waaruit optimisme sprak over de directe strategische vooruitzichten voor Duitsland, maar pessimisme over de langere termijn: 'Duitsland heeft geen reden in de naaste toekomst een aanval te verwachten, maar (...) het heeft ook geen enkele reden om een conflict uit de weg te gaan, en bovendien: de kansen om in een grote Europese oorlog een snelle overwinning te behalen zijn vandaag nog altijd zeer gunstig voor Duitsland en ook voor de Triple Alliantie. Dat zal echter spoedig niet meer het geval zijn.'⁶² De stelling dat de Duitse leiders in 1914 een oorlog wilden wordt door overvloedig veel meer documen-

tair bewijsmateriaal gestaafd dan willekeurig welk alternatief scenario dan ook dat de laatste jaren is voorgesteld.

De Triple Entente had met haar tegenhanger de Triple Alliantie gemeen dat slechts twee van de deelnemende partijen zich serieus aan de samenwerking wijdde. Ze was een uitdrukking van goede wil en eventuele — maar zeker niet gegarandeerde — militaire samenwerking, wat Rusland en Frankrijk betreft wat sterker en wat Groot-Brittannië betreft wat minder sterk. De Russen wisten dat elke oorlog voor hen zou beginnen rond de kwetsbare ‘saillant’, het uitspringende deel van het Russische rijk in Polen, waar ze in het noorden en westen door Duitsland bedreigd werden en in het zuiden door Oostenrijk. In de ogen van de Russen zou het na een mobilisatie gaan om een race om Polen vast te houden en was de verdediging van de Poolse grenzen de eerste prioriteit.

De Russen hadden al in 1900 besloten in zo’n geval te beginnen met gelijktijdige offensieven tegen Duitsland in Oost-Pruisen en tegen Oostenrijk in Galicië. In 1905 hadden ze hierover getwijfeld, maar in 1912 hadden ze opnieuw voor die strategie gekozen en er sindsdien aan vastgehouden; het idee om het Habsburgse Galicië in te nemen trok ze zeer, want het zou hun een sterke nieuwe grens in de bergen van de Karpaten bezorgen. Ze hadden twee alternatieve scenario’s. Het eerste, ‘Plan G’, voorzag in het onwaarschijnlijke geval dat Duitsland het leeuwendeel van zijn troepenmacht in het oosten zou opstellen. Het tweede, dat in 1914 werd toegepast, was ‘Plan A’. Dit plan schreef voor dat twee legers Oost-Pruisen zouden binnentrekken als voorbereiding op een inval in Duitsland zelf. Tegelijk zouden nog drie legers de hoofdaanval moeten richten op Oostenrijk en het tot achter de Karpaten terugdringen.

Frankrijk stelde zich voor tegen Duitsland zijn ‘Plan XVII’ in stelling te brengen. Het was uitgewerkt door Joffre, maar nog altijd veel minder gedetailleerd dan de scenario’s van Von Moltke. Terwijl Von Schlieffen in zijn plan een grootscheepse invasie van Frankrijk had voorgeschreven, had de Franse generale staf alleen militaire operaties tegen het Duitse leger uitgewerkt, hoewel die een later binnendringen in het domein van de keizer veronderstelden. Plan XVII regelde in hoofdzaak de logistiek van de troepenconcentratie aan de grens, bevatte geen tijdschema voor operaties en schreef al evenmin expliciet territoriale doelen voor. Veel belangrijker dan het plan zelf waren het

ethos en de doctrine die met messianistische gedrevenheid door de stafchef werden verkondigd. ‘Het Franse leger’, begon het handboek uit 1913, het werk van Joffre, ‘keert terug naar zijn tradities en kent van nu af aan geen andere wet dan de aanval.’ De beste informant die Berlijn in Parijs had, ‘Agent 17’ oftewel de Oostenrijkse schrijver van boulevardstukken, baron Schluga von Tastenfeld, die een groot deel van zijn informatie verwierf via zijn sociale contacten bij de grote salons, informeerde Von Moltke — correct — dat Joffre zich waarschijnlijk vooral zou concentreren op de Ardennen, in het midden van het front.

De Franse stafchef was een technicus, geen intellectueel. Hij was altijd een ernstig figuur geweest en had in zijn jeugd de bijnaam *le père Joffre* [vader Joffre] meegekregen. De Duitse inlichtingendienst karakteriseerde hem als hardwerkend en verantwoordelijk, maar beschouwde hem als te traag en te log om effectief te kunnen reageren op zo’n spectaculaire insluiting als het Schlieffenplan voorzag. Toch had hij de steun van de Franse politici omdat hij — anders dan veel van zijn tijdgenoten — gespeend was van persoonlijke politieke ambities. Ook vonden ze hem verfrissend direct. Het verhaal ging dat Joseph Caillaux, de Franse premier tijdens de Agadircrisis, hem in 1911 als pasbenoemde stafchef had gevraagd: ‘Generaal, ze zeggen dat Napoleon alleen ten strijde trok als hij dacht dat hij een kans van zeventig tegen dertig had om te winnen. Hebben we een kans van zeventig tegen dertig?’ Joffre zou beknopt hebben geantwoord: ‘*Non, monsieur le premier ministre.*’

Of het waar is dat de stafchef in 1911 zo terughoudend dacht of niet, hij was sindsdien zelfverzekerder geworden. Joffre was gaan geloven dat het Franse leger nu, in samenwerking met de Russen, de kracht bezat, en bovenal de geestkracht, om de Duitsers te verslaan. Hij maakte de misrekening die onder militairen in het Europa van 1914 algemeen voorkwam, en die was gebaseerd op een onrealistisch geloof in de macht van persoonlijke moed. De Fransen noemden het *cran* — lef — en *élan vital* — levensdrang. In de opleiding werd een doorslaggevend belang toegekend aan de wil tot winnen. Het Franse leger was bewapend met grote aantallen van de voortreffelijke *soixante-quinze* — een 75 mm-snelvuurkanon — maar bleef achter op het punt van houwitsers en zware artillerie omdat het daar in zijn offensieve doctrine geen behoefte aan dacht te hebben. Het verloop van de strijd zou aantonen dat 75’s en *cran* nog geen effectieve oorlogsmachine opleverden, maar in de zomer van 1914 geloofden Joffre en de meesten van zijn collega’s er nog in.

De Fransen verkeken zich ook op de Duitse bedoelingen, want de inlichtingenofficieren van het Deuxième Bureau onderschatten de algehele sterkte van het Duitse leger schromelijk: ze voorzagen niet dat Von Moltke behalve zijn reguliere troepen ook zijn reserve-eenheden zou inzetten, bovendien dachten ze dat hij tweeëntwintig divisies op de Russen zou afsturen, terwijl het er in werkelijkheid slechts elf waren. Ze voorspelden weliswaar correct dat de Duitsers een tangbeweging zouden inzetten, maar vergisten zich door hun kracht te onderschatten in de geografische omvang daarvan. Ze hadden verondersteld dat de Duitse strijdkrachten slechts door een hoekje van België zouden trekken, en niet dat ze een omtrekkende beweging door het hele land zouden maken. Joffre had berekend dat het centrum van Von Moltkes linie vanwege de Duitse troepenconcentraties in het noorden en zuiden zwak zou zijn, en kwetsbaar voor een Frans offensief. Daarin vergiste hij zich totaal.

Aan beide zijden onderschatten de legerleiders hun tegenstanders. Dat ze elk uitgebreide plannen hadden opgesteld voor de mobilisatie en de inzet van hun krijgsmacht was niet de oorzaak van het conflict dat in 1914 uitbrak, toch waren de grootmachten misschien minder happig geweest op een oorlog als hun militaire leiders de fundamentele zwakte van hun offensieve doctrine hadden ingezien. De inschattingen van alle landen waren sterk beïnvloed door de succesvolle Japanse aanvallen van 1905 tegen de Russische mitrailleurs; ze trokken er de conclusie uit dat dit gegeven aantoonde dat de geest, mits voldoende verheven, het kon winnen van de moderne technologie.

In Groot-Brittannië keken enthousiaste patriotten die vroege zomer van 1914 uit naar een herdenking in de komende maand juni van de Slag bij Waterloo van honderd jaar daarvoor; ze wilden bij die gelegenheid vieren dat er honderd jaar geen Brits soldatenbloed was gevloeid in West-Europa.⁶³ Toch lagen er inmiddels voorzichtige noodplannen klaar om er weer mee te beginnen. Het Britse en Franse leger waren in 1906 begonnen met gesprekken op het niveau van hun staf en het jaar daarop had Groot-Brittannië een overeenkomst met Rusland getekend. Toch zagen de Russen reden tot twijfel aan de goede trouw van hun nieuwe vriend toen een Britse scheepswerf in 1912 begon met de bouw van twee oorlogsschepen voor Turkije, die een dodelijk gevaar zouden gaan vormen voor het overwicht van de tsaar in de Zwarte Zee. Erop aangesproken door de Russische regering ant-

woordde het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken vrolijk dat het zich niet kon mengen in handelsrelaties. Ondertussen was een Britse marinemissie de Turkse vloot gaan ondersteunen, op hetzelfde moment dat Liman von Sanders de Turkse landmacht opleidde.

In 1908 viel Von Bethmann Hollweg tijdens een diner een keer uit tegen Lloyd George en klaagde met zwaaiende armen over de ‘ijzeren ring’ die vijanden van Duitsland om zijn land smeedden: ‘Engeland omhelst Frankrijk en zoekt vriendschap met Rusland. Maar niet omdat jullie van elkaar houden, maar omdat jullie een hekel aan Duitsland hebben!’⁶⁴ Dat zag Von Bethmann Hollweg verkeerd. Het feit dat Groot-Brittannië toetrad tot de Entente had veel minder te maken met een voorliefde voor Rusland en Frankrijk als bondgenoten of partners tegen Duitsland dan wel met het verlangen het aantal vijanden van Groot-Brittannië te verminderen. Het besef groeide, althans in Whitehall, dat het uitgestrekte keizerrijk waarop de Britse volkeren zo trots waren een economische en strategische last dreigde te worden in plaats van een bron van rijkdom. Rusland zocht expansie in Centraal-Azië, met als gevolg de *Great Game* waarin Groot-Brittannië die expansie alleen ten koste van grote inspanningen en uitgaven kon tegengaan. En met Frankrijk was Groot-Brittannië in 1898 in conflict geraakt om Fasjoda aan de Boven-Nijl, wat diepgewortelde jaloezie en vijandige gevoelens had opgerakeld. De Britse opstelling in de Entente die in het eerste decennium van de twintigste eeuw ontstond, was dan ook dubbelzinnig, zodat beter gesproken zou kunnen worden van twee parallelle ‘detentes’.

Sazonov in Sint-Petersburg besepte terdege hoezeer zijn land en Frankrijk Groot-Brittannië nodig hadden. Hij schreef op 31 december 1913: ‘De twee machten [Frankrijk en Rusland] zijn ternauwernood in staat Duitsland een dodelijke slag toe te dienen, zelfs al behalen ze succes op het slagveld, iets wat altijd onzeker is. Maar een strijd waaraan Groot-Brittannië deelnam zou voor Duitsland fataal zijn.’⁶⁵ De Russische minister van Buitenlandse Zaken ergerde zich dan ook groen en geel aan het ‘wankelmoedige en afzijdige beleid’ van Londen, dat hij beschouwde als een cruciaal obstakel voor een afschrikingsstrategie. Maar Groot-Brittannië bleef een lauwe bondgenoot. De ware democraat voelde zich niet prettig bij het idee dat zijn land zich associeerde met een absolutistische autocratie, laat staan haar beschermelingen in de Balkan. Raymond Recouly van *Le Figaro* trof in juli 1914, toen de crisis zijn hoogtepunt naderde, de Britse ambassa-

deur Sir Francis Bertie die op het punt stond het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken aan de Quai d’Orsay binnen te gaan. De Engelman, die door collega’s *the Bull* werd genoemd, beklagde zich over de toestand in Europa en zei toen: ‘Vertrouwt u de Russen? Wij niet, nog niet half!’ Hij ging verder: ‘Ik kan ongeveer hetzelfde zeggen over de Serviërs. En daarom zal mijn land zich niet prettig voelen om zich te mengen in een conflict waarbij de Serviërs en de Russen betrokken zijn.’⁶⁶ Tegelijk voelden veel Britten, en met name de ouderen, weinig voor een deelname aan welk conflict dan ook aan de zijde van Frankrijk. Oud-premier Lord Rosebery werd in 1904 kwaad toen zijn conservatieve collega’s de Entente verwelkomden: ‘Jullie hebben het allemaal fout. Dit betekent uiteindelijk oorlog met Duitsland!’⁶⁷ En de oude Lady Londesborough, de achternicht van Wellington, zei in 1914 tegen Osbert Sitwell: ‘Ik ben niet bang voor de Duitsers, maar voor de Fransen!’⁶⁸

Die argwaan was wederzijds. De toewijding waarmee president Poincaré aan Rusland als militaire bondgenoot hing, was primair gemotiveerd door zijn angst dat Groot-Brittannië als het erop aankwam niet naast Frankrijk zou staan. Frankrijk en Rusland hadden een bilateraal verdrag getekend en hadden zich vastgelegd op steun aan de ander als die werd aangevallen; Groot-Brittannië maakte van die nauwere band geen deel uit en was vooral betrokken via uitspraken van zijn goede bedoelingen en deelname aan overleg tussen de landmachten en marinestaven. De mogelijkheid dat het zou moeten interveniëren als er een Europese oorlog uitbrak was uitvoerig besproken in een vergadering van een subcommissie van het Committee of Imperial Defence (CID) die op 23 augustus 1911 plaatsvond en werd bijgewoond door Asquith en Churchill. Een hedendaagse historicus heeft hierover gezegd dat deze bijeenkomst ‘de weg vrijmaakte voor een militaire confrontatie tussen Groot-Brittannië en Duitsland’. Dat lijkt schromelijk overdreven: niemand wist beter dan Asquith hoe sterk zijn eigen partij, en het parlement als geheel, zich zou verzetten tegen deelname aan een Europees conflict, anders dan onder de meest krenkende provocaties.

De minister-president schreef na de CID-vergadering streng dat ‘alle beleidsaangelegenheden zijn en moeten worden voorbehouden aan de besluitvorming door het kabinet, & het ligt ver buiten de competentie van enige leger- of marineofficier om op zulke kwesties vooruit te lopen’. Een hogere Britse stafofficier, Henry Wilson, schreef des-

tijds geërgerd: ‘Er is nog altijd geen definitieve overeenkomst met de Fransen om samen met hen op te trekken, niets dan een met grote tegenzin afgegeven machtiging van ons kabinet aan de generale staf volgens de theorie van een mogelijke toekomstige samenwerking.’⁶⁹ Dat lijkt ongeveer te kloppen. Het hoofd van het ministerie van Buitenlandse Zaken, Sir Arthur Nicolson, herinnerde zijn minister er in augustus 1914 aan dat ‘U de heer Cambon [de Franse ambassadeur] keer op keer hebt beloofd dat u, in het geval dat Duitsland de agressor was, naast Frankrijk zou staan.’⁷⁰ Greys antwoord rechtvaardigde alle twijfel die de Fransen konden hebben aan de eerlijkheid van de Angelsaksen: ‘Ja, maar hij heeft niets op schrift.’

In een recente kroniek van deze periode wordt gesteld dat Asquiths ministers en generaals na de bijeenkomst van 1911 ‘enthousiast voorbereidingen op een oorlog gingen treffen.’⁷¹ Vanaf dat jaar werden er zeker voorzorgsmaatregelen getroffen en plannen opgesteld — zo werden de Examination Schools van Oxford University bijvoorbeeld geormerkt als locatie voor een toekomstig hospitaal. Maar zulke maatregelen lijken onmogelijk te bestempelen als ‘enthousiast’. Wat juist zo opmerkelijk was aan het hele Britse beleid gedurende de evolutie van de Entente, en wat werd weerspiegeld door de standpunten die tijdens de CID-vergadering van augustus 1911 werden ingenomen, was dat de regering instemde met een mogelijke deelname aan een oorlog op het vasteland, maar zich tegelijk voorstelde dat met een absurd klein leger te gaan doen. Winston Churchill schreef later dat hij als jong cavalerieofficier en zijn collega’s in de jaren negentig van de negentiende eeuw zich zo bewust waren van de nietigheid van het Britse leger in vergelijking met zijn tegenhangers op het vasteland dat ‘geen chauvinistische luitenant of vuurvreter van een stafofficier (...) zelfs maar in zijn meest stoutmoedige dromen zou hebben geloofd dat ons kleine legertje nog eens naar Europa gestuurd zou worden.’⁷² Na de structurele hervorming van het leger door Haldane vijftien jaar later was het naar continentale maatstaven nog altijd onbetekenend klein. In de *Army Estimates* van 1913 wordt met geen woord gerept over een mogelijke Britse rol ter land in een Europees conflict. Er werd melding gemaakt van een Expeditionary Force, maar die naam was zo vaag omdat niemand wist waar zo’n legermacht zou worden ingezet, in India, Afrika of het Midden-Oosten.

We zien hier een manifestatie van een grote historische dwaasheid die Groot-Brittannië door de eeuwen heen herhaaldelijk heeft be-

gaan, en ook in de eenentwintigste: grote gebaren maken waarbij een klein legertje wordt ingezet als bewijs van de goede bedoelingen, zonder acht te slaan op de volslagen ontoereikendheid ervan voor de actuele militaire opgaven. Lord Northcliffe voerde in zijn krant de *Daily Mail* al vanaf 1907 campagne voor de dienstplicht, om een Brits leger te scheppen met een omvang die recht deed aan de grootsheid van het keizerrijk, maar hij had in zijn kruistocht weinig steun gevonden. De pijnlijkste klacht die tegen de regering-Asquith, en met name zijn minister van Buitenlandse Zaken Sir Edward Grey, is in te brengen is dat ze een beleid voorstonden dat terecht rekening hield met de waarschijnlijkheid dat Groot-Brittannië niet neutraal kon blijven als een pan-Europees conflict uitbrak — omdat zo’n conflict zou kunnen leiden tot Duitse hegemonie op het vasteland, voor Groot-Brittannië een onverdraaglijke uitkomst — maar nalieten passende praktische maatregelen te treffen om zinvol aan zo’n strijd deel te nemen.

Tegenwoordig wordt Grey door velen gezien als een zachtaardige, beschaafde figuur die zich in 1914 met ongebruikelijke welsprekendheid beklagde over de komst van de oorlog en die mooie boeken schreef over vogels kijken en vliegvissen. De tweeënvijftigjarige weduwnaar hield er een veel minder dor privéleven op na dan de meesten van zijn tijdgenoten op grond van zijn sombere voorkomen veronderstelden. Zijn liefdesleven was bruisend, al ging hij er veel discreter mee om dan zijn collega Lloyd George, en Greys meest recente biograaf telt twee onwettige kinderen.⁷³ Een niet gering aantal van zijn tijdgenoten keek op hem neer. Sir Eyre Crowe, een functionaris bij het ministerie van Buitenlandse Zaken die rond uitkwam voor zijn neiging tot onmatigheid, noemde Grey een ‘nietige, nutteloze, zwakke doedel’. De zwijgzaamheid die de minister zich eigen had gemaakt, gaf Lloyd George aanleiding om, met anderen, te concluderen dat er minder achter hem stak dan je zou denken en dat zijn spaarzaamheid met woorden geen uitdrukking was van een sterk karakter maar van een zwak verstand. Grey sprak geen vreemde talen en had een hekel aan het buitenland.

Toch was het Grey die van 1905 tot 1916 de Britse buitenlandse politiek bestierde als was het zijn eigen domein. Lloyd George schreef daarover: ‘Gedurende de acht jaar die aan de oorlog voorafgingen besteedde het kabinet een belachelijk klein percentage van zijn tijd aan de beschouwing van buitenlandse aangelegenheden.’⁷⁴ De houding die de regering-Asquith tegenover dergelijke aangelegenheden aan-

nam, en tegenover de andere Europese machten, verried een fabelachtige morele hoogmoed die zich uitte in een neerbuigendheid die met name de Duitsers tegenstond. De Franse ambassadeur in Londen, Paul Cambon, merkte sardonisch op dat niets een Engelsman zo'n plezier kon doen dan te ontdekken dat de belangen van Engeland strookten met die van de mensheid als geheel, en dat hij, 'waar zo'n samenhang niet bestaat, zijn best doet om die te creëren'. Tijdens een diner waarbij een aantal leden van de regering aanwezig waren, beweerde Lord Northcliffe minachtend dat Britse dagbladredacteuren beter geïnformeerd waren over buitenlandse aangelegenheden dan welke kabinetsminister ook.⁷⁵ En de minister van Financiën zei over de minister van Buitenlandse Zaken: 'Sir Edward Grey behoort tot die klasse die, op grond van erfelijkheid en traditie, een post als magistraat verwacht te krijgen, waar hij verheven boven zijn medemens over hem kan oordelen, voordat hij ooit de gelegenheid heeft gehad om zich vertrouwd te maken met de opgaven en beproevingen van de mensheid.'⁷⁶

Dat was een voor hem kenmerkende schimpscheut, maar Henry Wilson schreef na de gesprekken die hij zelf in 1911 met ministers had gehad over conflictscenario's dat hij niet onder de indruk was van 'de greep op de situatie die Grey en Haldane [destijds minister van Oorlog] bezaten. Grey was van de twee veruit de meest onwetende & onverschillige; hij had niet alleen geen idee van wat een oorlog betekent, maar het trof me dat hij het ook niet leek te willen weten (...) een onwetende, ijdele & zwakke man, totaal ongeschikt om minister van Buitenlandse Zaken te zijn van enig land groter dan Portugal'.⁷⁷ Bernard Shaw haatte Grey en noemde hem 'een Junker van het topje van zijn kruin tot de puntjes van zijn tenen (...) [met] een persoonlijke hang naar leugenachtigheid',⁷⁸ een beschuldiging die verwees naar de gewelddadige Britse reactie op een dorpsrel in Egypte in 1906, waar dorpsbewoners hadden geprotesteerd tegen het recht van officieren om op duiven te jagen.

Was dat een kenmerkende overdrijving van Shaw, de geheime diplomatie van Grey was zeker eigenmachtig, zoals de hele Britse aanpak van buitenlandse aangelegenheden in dat tijdperk. In augustus 1904 beantwoordde het hoofd van het ministerie van Buitenlandse Zaken Lord Percy namens de zittende conservatieve regering een vraag in het Lagerhuis naar het zojuist afgesloten Brits-Franse akkoord met de hooghartigheid van de patriciër: 'Speculatie en giswerk naar het al dan niet bestaan van geheime clausules in internationale

verdragen is een voorrecht van het publiek, waarvan de instandhouding afhangt van terughoudendheid bij de regering.’ Maar op 5 september 1911 schreef Asquith Grey om hem te waarschuwen tegen de gevaren van de dialoog tussen de Britse en Franse generale staven die de minister van Buitenlandse Zaken had goedgekeurd: ‘Mijn beste Grey, gesprekken zoals die tussen Gen. Joffre en Kol. Fairholme lijken me nogal gevaarlijk; vooral dat gedeelte dat handelt over mogelijke Britse bijstand. De Fransen moeten in de huidige omstandigheden niet worden aangemoedigd hun plannen af te stemmen op enige aannames van dien aard. Als altijd de uwe, H.H.A.’

Ondertussen liet de minister-president, geplaagd als hij was door geweldige binnenlandse problemen, Grey normaal gesproken de vrije hand in het buitenlands beleid. De minister van Buitenlandse Zaken voelde zich gemachtigd de Fransen verzekeringen van Britse steun in het geval van een oorlog te geven zonder ruggespraak met het hele kabinet of het parlement. Hij hanteerde een stijl van regeren die niet te verenigen was met moderne of ook eigentijdse opvattingen van democratisch leiderschap, en die een uitzondering is gebleven tot aan de nog veel minder gerechtvaardigde samenzwering tussen Groot-Brittannië en Frankrijk in 1956 om Egypte binnen te vallen. Grey handelde in het geheim omdat hij terdege wist dat hij voor zijn beleid geen mandaat van het parlement zou krijgen. Tijdens de crisis van juli 1914 liep hij met zijn persoonlijke bereidheid tot Britse militaire steun aan Frankrijk dan ook ruim vooruit op de ideeën van zijn meeste collega's in het kabinet, laat staan op die bij het publiek.

Toch is er niet genoeg bewijs om de stelling te handhaven die door enkele moderne schrijvers is gelanceerd, evenals door de Duitse officiële geschiedschrijvers van de jaren twintig, dat Grey zodoende een zware verantwoordelijkheid draagt voor het uitbreken van de oorlog omdat hij gedurende de laatste vredesjaren niet eerlijk stelling nam tegenover het Britse volk, maar evenmin tegenover Berlijn, door expliciet te erkennen dat Groot-Brittannië niet neutraal zou blijven. De Duitsers volgden in 1914 hun eigen koers; ze hadden de mogelijkheid van een Britse interventie afgeschreven en zagen geen dreiging in een mogelijke deelname van een leger dat ze minachtten. Het valt niet in te zien hoe welke actie dan ook van de regering-Asquith in 1914 een Europese oorlog had kunnen voorkomen, al had een andere minister van Buitenlandse Zaken misschien een ander standpunt ingenomen over Britse deelname.

Het geplande Britse Expeditieleger (BEF) was goed uitgerust voor zijn omvang, dankzij Haldanes werk als minister van Oorlog, maar te klein omdat de regering geen groot geld wenste uit te geven aan de landstrijdkrachten op een moment dat de Royal Navy een kwart van de staatsuitgaven opsoupeerde. Henry Wilson, die tussen 1910 en 1914 de leiding had over militaire operaties, sprak van *our funny little army* [ons gekke legertje]⁷⁹ en zei geringschattend dat er op het vasteland geen militair probleem bestond waar de Britten geen passend antwoord op konden geven met een divisie of zes. Maar meer wilde de regering niet inzetten, en dat beleid werd door het volk gedragen. Zeelui werden door de Britten geliefd en gekoesterd, terwijl zowel het reguliere leger als de Territorials, het nationale reserveleger, onderbeband bleven en vooral de plattelandsbevolking en de bewoners van Wales bijzonder weinig enthousiasme voor de militaire dienst aan de dag legden.

De militaire band met Frankrijk werd door Wilson veel nauwer aangehaald dan de meeste Britse militairen wilden of het Britse kabinet wist. Wilson, een briljant en vloeiend spreker met onconventionele en vaak onoverdachte overtuigingen, was vijf keer gezakt voor het toelatingsexamen van de militaire academie. Hij was een verstokt pleitbezorger van militaire dienstplicht en zei over de vrijwilligers die parttime in het binnenlandse reserveleger dienden dat ze ‘de beste & meest patriottische mannen in Engeland [waren] omdat ze iets proberen te doen’.⁸⁰ In 1910 maakte hij als commandant van de stafschool een inschatting van de kans op een Europese oorlog en stelde dat de enige verstandige keuze voor Groot-Britannië een bondgenootschap met Frankrijk tegen de Duitsers was. Een student waagde het tegen hem in te gaan en zei dat een algehele vuurstorm alleen door ‘onvoorstelbare stupiditeit van de kant van staatslieden’ aangestoken kon worden. Wilson lachte hem uit: ‘Ha! Ha! Ha! Onvoorstelbare stupiditeit, dat is precies wat u voor uw kiezen zult krijgen’.⁸¹ De historicus en liberale politicus Lord Esher schreef later dat Wilson zijn studenten naar hun formaties terugstuurde ‘met een besef van een rampzalige dreiging [van een Europese oorlog]’.⁸² De premier beschreef Wilson tegenover Venetia Stanley als ‘die giftige maar gewiekste schurk’⁸³ en hij zat er waarschijnlijk niet ver naast. Hij was een schaamteloze intrigant die zich overal mee bemoeide, inclusief de rebellie waarmee de protestanten in Ulster dreigden. Maar het was vrijwel geheel door zijn toedoen dat het Britse leger plannen had opgesteld om een expe-

ditieleger naar het vasteland te sturen, bekend onder de code ‘W.F.’, oftewel ‘With France’.

In 1911 wist Wilson van Grey toestemming te krijgen om met de Britse spoorwegmaatschappijen in overleg te treden over een schema om in geval van oorlog eenheden naar de havens te transporteren, en er werd inderdaad een passend programma opgesteld. Eind juli dat jaar hield Lloyd George zijn jaarlijkse toespraak als minister van Financiën in het Mansion House waarin hij Groot-Brittannië beschreef als nauwe bondgenoot van Frankrijk in elk geschil met Duitsland, en Wilson werd de belangrijkste Britse uitvoerder van die toezegging. Hij bezocht Frankrijk in 1913 zeven keer en beloofde Joffre en zijn staf in hun gesprekken 150.000 man op de dertiende dag na mobilisatie, strijdklaar in te zetten tussen Arras–Saint-Quentin en Cambrai. Dat was een hersenschim, maar betekende dat een hogere Britse functionaris een militaire conventie met Frankrijk aanging. Wilson redeneerde dat een Brits expeditieleger weliswaar klein zou zijn, maar een cruciale morele bijdrage zou leveren. Hij ging uit van een flagrante onderschatting van de Duitse sterkte, die hij op eenenvijftig tot viereenvijftig divisies stelde. Maar hoewel hij op dat moment nog slechts brigadegeneraal was, oefende hij een uitzonderlijke en waarschijnlijk beslissende invloed uit die Asquith bewoog om een militaire verplichting op het vasteland te overwegen, al stemde hij er uitdrukkelijk nog niet mee in.

Intussen vonden in 1914 Brits-Russische besprekingen plaats waarin de Britse marinestaf steun toezegde aan een Russische landing in Pommereen. Het was het soort oorlogsspel waarmee alle strijdkrachten zich vermaken, maar het nieuws van de besprekingen werd door een Russische diplomaat in Berlijn gelekt en gooide olie op het vuur van de Duitse paranoia jegens de Entente, terwijl het ongelukkigerwijs geen haalbare oorlogshandeling voorstelde. In de Britse landmacht was in brede kring weliswaar niet serieus gereflecteerd op de deelname aan een Europees conflict, maar in de marine nog minder. De naties op het vasteland gingen ervan uit dat ze vroeg of laat in een gewapend conflict verzeild zouden raken, en dat idee droeg ertoe bij dat het ook gebeurde. De eilandbewoners aan de overkant van het Kanaal dachten daarentegen eerder dat ze binnenkort met elkaar aan het vechten zouden zijn.